

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 54 (17191)

2006 чылдың
МАЙ 23,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.00
Садар өртээ — 4 рубль.

Болуушкун

ТӨЛЕВИЛЕЛ ДЕТКИМЧЕНИ АЛГАН

Кызыл — Курагино демир-орук тудуунуң төлевилели май 17-де Москва хоорайга болган РФ-тиң Транспорт яамызының кады ажылдажылганың Күрүне-хуу экспорт чөвүлелиниң хуралының түңнелинде, деткимчени алган.

РФ-тиң транспорт сайыды Игорь Левитинниң удуртуп турар экспорт чөвүлели «деткиир» деп үнелелди берген болганда, стратегтиг улуг объектилерни акшаландырырынга тургустунган Россия Федерациязының Инвестиция фондундан акша-хөрөңгини алыр конкурстка Кызыл—Курагино демир-орук тудуунуң төлевилелиниң тиелеп ап болурунун аргазы дыка улуг болуп турар. Эксперттерниң үндүргөн түңнелинде айытканы болза, «Енисейниң үлетпүр компаниязы» ХАН кириген документтерни белеткеп тургаш, шулту ведомстволарнык чөпшээрелин алган болгаш инвестиция фондунун акша-хөрөңгизин тускайлап бээр дугайында шийтпирни хүлээп алыр, РФ-тиң Экономиктиг хөгжүлдө яамызынга документтерни дамчыдып бээр талазы-биле белеткел ажылын дооскан.

Эксперт чөвүлелиниң хуралына олуржуп турган Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги орадакчызы Александр Брокерттиң чугаазы-биле алырга, хөй чылдарда шөйлүп келген комплекстиг төлевилелдин ажылы төнгенин демдеглээн. Борта сагындырып каар чүве күл дээрге, бир дугаар Тываже кириер демир-оруктун тудуунун техника-экономиктиг санаашкыга үндезилээн төлевилелин 1982 чылда «Сибгипротранс» институту ажылдап кылган. Ийи чыл болганда чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелинче кириген, ооң соонда чуртка болган билдингир болуушкуннар ооң бурунгаар шимчээринге шаптыктап каан. Ол төлевилелди ам 15 чыл болганда катап чугаалажып эгелээни ол. Элегестин кончуг байлак коктуг хөмүр-дажын шингээди алырынга Россияның эң улуг банкыларының

бирээзи — Межпромбанкының сонургалы улуг болуп турарындан төлевилел шимчеп үнгөн.

Бо хүннерге чедир Межпромбанк болгаш Тываның Чазак кады ажылдап тургаш, төлевилелди хүлээп алыр талазы-биле федералдыг эрге-чагырганың талазындан деткимчени алган. Кызыл—Курагино демир-орук шугумунун тудуунуң төлевилелин боттандыраар, тодаргайлаарга, Россия Федерациязының транспорт стратегиязының 2020 чылга чедир планында кириген, а 2010 чылга чедир транспорт хөгжүлдөзүнүн стратегиязынга ниити бар күрүнеин инфраструктуразын тургузарынга салдарлыг. Орта дүшүтүр төлевилелге дыка шыырак инвесторларның талазындан сонургалы улгадып турар, чижээлээрге, инвестицияның консультантызы кылдыр Францияның Кредит-Агриколь №1 банкызы кирип турар, олар база чөпшээрешкен үнелелди берген.

Төлевилелдин ниити өртээ — 75 млрд. рубль, ында төлевилелди ажылдап кылырының өртээ база кирип турар. Ону дараазында чурум-биле акшаландыраар көрдүнүп турар: 30 хуузу — хуу капитал (Межпромбанкының «Енисейниң үлетпүр компаниязы»), 70 хуузу — күрүне инвестициязы (федералдыг болгаш республика бюджетиде). Специалистерниң баш удур чугаалап турары-биле алырга, Кызыл—Курагино демир-орук тудуу 13 чыл болгаш чарыгдалын дуглаптар деп турар.

Экономика талазы-биле чоруткан санаашкының түңнели дыка ажыктыг болуп турар. Кожан төлевилелди амыдырал кырынга боттандырып, ол долу күжү-биле ажылдай бээрге, чылдың-на республика бюджетинче үндүрүлгөр

төлевилелинден 3,1 млрд. рубль кирер, ол 2005 чылда республиканың бодунуң орулгазындан ийи катап хөй болуп турар. Ооң-биле чергелештир, Элегестин казар байлаан кириштир алырга, демир-орук регионун хөгжүлдөзүнүн өске-даа социал-экономиктиг төлевилелдерин боттандыраарыга ажыктыг болуру билдингир. Чылдың-на республиканың дорт орулгазынче оон 5 млрд. рубль кирер, а хөмүр-даш казып тывар комплекс долу күжү-биле ажылдай бээрге, федералдыг бюджетче — 4,3 млрд. рубль чылда-ла кирер. Чаа ажылчын олуттарның тургустунганының хажызындан кирер орулга көвүдээр, чурттакчы чонунуң тележилге чорудар арга-шинээзи бедеир, иштики рынокка акша-хөрөңгиниң сайгарлыры экижиер, ачы-дуза адыры хөгжүүр болгаш оон-даа өске. 2012-2015 чылдарда Тываның бодунуң орулгазы чылда 9-10 млрд. рубль чедер бээр. Ынчан республиканың долузу-биле дотациядан үнер аргазы тургустунуп кээр.

Эксперт чөвүлелиниң үндүргөн түңнели-биле алырга, чүгле хөмүр-даш төлевилели, бир эвес ооң төлевилелиниң тудуун тудуп кириптер болзувусса, эгезинде 3336 ажылчын олуттар немежир, а ооң ниити тудуунга — 18000, ажылгалынга — 8000.

РФ-тиң Транспорт яамызынга деткимчени алган-даа болзувусса, конкурстун салым-чолун шийтпирлеп турар Россияның Экономиктиг хөгжүлдө яамызының Инвестиция фондунун төнчү шийтпирин баш бурунгаар чугаалаары берге. Тывадан аңгыда, күрүне деткимчезин алырынга чүткүп турар регионнар хөй. Ынчалза-даа эксперт чөвүлелиниң хуралыга киришкен Тывадан сенатор Л.Нарусованың болгаш А.Брокерттиң чугаалап турары-биле алырга, республиканың кордалы дыка улуг болуп турар. **Т.НИКИТИН.**

«Фрактал» фирмادا

Кызыл хоорайда садыг-бүдүрүлгө фирманың «Фракталдык» кылып, бүдүрүп үндүрүп турар продукциязы шынарының талазы-биле онзагай черде турар бүдүрүлгелерниң бирээзи. Оларда хөй

эвес ажылчыннар ажылдап турар. Кол-ла чүве бүдүрүлгөде ажылдың организациязын бедик деңгээлде тургусканында болгаш ажылчыннарны сөөлгү үениң дериг-херекселдери-биле хандырганында. Ында бодунун мергежилиниң езулуг мастерлериниң ажылдап турары. Аңаа металлургия цегинде ажылдап турар дунзаалакчы Роберт Далайны (чурукта) хамаарыштырып болур. Ол бүдүрүлгө тургустунганындан бээр ажылдап турар. Ооң кылбайн-на турар чүвези чок. Демирден, ыяштан кылган таарымчалыг демир эжииктер, сонга блоктары, сонга решеткалары, чылыдылга регистрлери, боо шыгжаар сейфтер, бок урарынга таарымчалыг кылган савалар...

Алдын холдуг ажылчынның кылган эт-севин, дериг-херекселдерин бүдүрүлгениң делгелге залында өртөөн бижээш, делгеп каанын көөргө, көрүштүг-ле чорду. Чондан чагылар бо цехте хөйү-биле кирип турар.

Ол бодунуң ак сеткилдиг күш-ажылы-биле коллективтиң чоргааралы болуп чоруур.

Сергей ХЕРТЕК.

Кызылдың мэриясында

ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГА

Кызыл хоорайда уругларның чайгы дыштанылганынга болгаш кадыктын быжыглаарыга белеткел ажылдары кидин түлүк чоруп турар.

2006 чылдың чайынында 4 муң ажыг уругну бо хемчегге хаара тудары көрдүнгөн. Найысылалдың Немелде өөредилге төвү 3500 өөреникчини, лагерлерге — 260, күш-ажыл болгаш дыштанылга лагеринге — 260 уруг дыштаныр. Чайгы дыштанылгага 2 млн. 310 муң ажыг рубльди чарыгдар.

Кызыл хоорайның девискээринде турар бүгү бүдүрүлгелерге, организацияларга боттарының ажылдакчыларының уругларын, назы четпээнерниң чайгы дыштанылганын канчаар организацияларының планын тургузарын, ук планны бо ажылды организациялар чорудар чөвүлелге кириерин сүмелзэн. Чөвүлелдин составында хоорай чагырганының өөредилге, культура, спорт, кадык камгалал комитеттериниң, иштики херектер эргелелиниң, «Наш дом» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң болгаш уруглар дыштанылганынга хамаарылгалыг өске-даа коллективтерниң төлээлери кирген.

Май айның төнчүзүнге чедир лагерлерни уругларны хүлээп алырынга белеткээр ажылдарны чорудар.

ШЫЛГАЛДАГА БЕЛЕТКЕЛ

Чаңгыс аай күрүне шылгалдазының дуржулгазын эрттиреринге киржинге Кызыл белең.

Хоорайның девискээринде 1, 2, 3, 5, 11, 15 дугаар школаларның баазыныга шылгалдаларны эрттирер. Дуржулгага киржири-биле хоорайның 12 муниципалдыг өөредилге албан черлерин кири-

ген. Хоорай школаларының 918 доозукчузунуң 540-ни (59 хуузу) чаңгыс аай күрүне шылгалдазынга киржир күзелин илереткен.

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының шийтпир-биле шылгалдаларны дараазында хүннерде эрттирерин шийтпирлээн: химия — май 23-те, биология, литература — май 27-де, орус дыл — май 30-де, математика — июнь 5-те, Россияның төөгүзү — июнь 13-те. Июнь 15, 16 хүннери чөптүг чылдагаан-биле шылгалдага киришпээнерге курлавыр хүннери болур.

2006 чылдың шылгалдарын организастыг, эки эрттирери-биле хөй талалыг белеткел ажылдарын хөй-ниити, башкылар коллективтери, өөреникчилер, ада-иелер-биле чоруткан.

КАПИТАЛ СЕПТЕЛГЕ

Найысылалдың өөредилге, кадык камгалал, культура, спорт, чурталга бажыңнары, социал-амыдырал хандырылга объектилерин кышка эки белеткээр сорулга-биле Кызыл хоорайның мэриязы оларның капитал болгаш агар септелгезин чорударының планын бадылаан.

2006 чылда хоорайның муниципалдыг организацияларының болгаш чурталга фондунуң капитал септелгезин чорударының 14 миллион ажыг рубльди планнаан. Агар септелгелерни кылырынга 1 млн. 208 муң рубль, дериг-херекселдер болгаш материалдар садып алырынга 3 млн. 200 муң рубль көрдүнгөн. Ынчангаш септелгелерни найысылалга чорударынга 18 млн. 787 муң рубль херек болуп турар.

Муниципалдыг объектилерниң септелгезин шынарлыг чорудары-биле септелге чорудар кижилерни (бригадаларны) мэрия конурсу езугаар шилип алыр.

Мэрияның парлалга албаны.

2006 чылдың ийиги чартык чылында «Шын» солунга чагыдылга май 31-ге чедир уламчылаар

Чагыдып алырынче далажыңар!

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» — Тывага төрөөн дылывыска үнгөн баштайгы солун. Хөй чылдарның дургузунда Тываның бурунгаар хөгжүлдөзүнүн социал-экономиктиг, культура айтырыгларын чедишкенин шийтпирлээринге ооң кириген үлүү улуг. Амгы демократтыг чаартылгаларның, сөстүң хостуунуң, рынок экономиказының бурунгаар хөгжүлдөзүнүн үезинде солун республиканың политиктиг, экономиктиг, социал амыдыралын доктаамал чырыдып келген. Ол ышкаш номчукчуларның чагааларын тускай арыннар кылдыр үндүрүп турар. Бо чугула ниитилел-политиктиг солунну 2006 чылдың ийиги

чартында чагыдып алырын өг-бүлелерге, бүдүрүлгелер, организациялар удуртукчуларынга сүмелеп тур бис.

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — **339 рубль.**

Пенсионерлерге (чиигелделиг) — **299 рубль 48 көп.**

Организацияларга — **379 рубль 02 көп.**

Үш айда:

Хууда чагыдыкчыларга — **169 рубль 50 көп.**

Пенсионерлерге — **149 рубль 73 көп.**

Организацияларга — **189 рубль 51 көп.**

Тыва Республиканың Чазааның хуралының протоколундан УШТА БИЖИЛГЕ

2006 чылдың май 16 Кызыл хоорай № 47

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың ажилдап турар чонунга «хөлөгелиг» чажыт ажил төлевирин ажык болдурар дугайында Кыйгырыын (моон ыңай – Кыйгырыг) чүүлдүгүнер.

удуртукчуларынга Кыйгырыгны организациялар, бүдүрүлгелер, албан черлериниң ажилдакчыларының база сайгарлыкчылар ортузунга чугаалажып көөрүн организаастаарын сүмелээр.

3. Кыйгырыгны «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЖЫЛДАП ТУРАР ЧОНУНГА КЫЙГЫРЫГ

Хүндүлүг хамааты чонум!

Россияда «хөлөгелиг» дээр чажыт ажил төлевири элээн каш чылдар дургузунда туруп келген, бистиң республикада база ыңдыг. Ону ажык болдурарының айтырыы езулуг хүнү келген болгаш чидиг болуп турар, чаңгыс аай социал үндүрүгнүң ставказын эвээжеткен, кижилерниң орулгаларына үндүрүгнүң ставказы элээн үр эвээш хемчээлди арттышаан турар-даа болза ыңдыг хевээр. Бо айтырыгны ак сеткилдиг эвес ажил берикчилери чидиглендирип келген, олар үндүрүглер төлээрден чайлаксааш, ажил төлевириңиң хөй кезин «чагаа хавынга» берип чаңчыккан, чүгле эвээш кезини бухгалтер документилеринде айыттынып турар. Чүгле ыя эвээш акшадан үндүрүг төлеп турары билдингир.

Уруглар каражадаар! Ыңдыг таварылгалар бар, ыңчан кижилер бир катап ажил берикчизинге дүжүп берипкени дээш дыкала хомудап артып каар.

Бир эвес чээли, банкыдан кредит алып дээн болза, база-ла шалыңының хемчээлин эвээжедиринге чөпшээрэжипкен кижини хомудаар апаар, чүге дээрге, кандыг-даа банк эвээш орулгалыг кижээ чээли бербес.

Саатталган болгаш уруг божаан дээш, уруг төрүттүнген дээш, түр ажылдаар шинек чок болганы дээш пособие акшалар база-ла ыңдыг болуп, чүге дээрге күрүнениң социал магадылалы бооп турар ол чүүлдерни санаарда чүгле албан езуңуң ажил төлевириңиң херекке алып. Бо таварылгада база-ла херээжен улус болгаш уруглар каражадап чыдып каар, ажил берикчилери эвес.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым, силерниң дыка хөйүңер ажилга кирип тура, чүвени чамдыкта тоовазыңардан азы билбээниңерден, чамдыкта өске арга чоғундан ажил төлевириңиң ыңчаар бээринге чөпшээрэжипкен боор силер. Мындыг байдал мени дыка сагышсырадып тур. Бюджеттер үндүрүг акшазын чедир албайн баар, а акша аажок чедишпес болгай, бирээде ыңдыг. Оон аңгыда ажилдап алган акшаңарның шын хемчээлин чажыраарыңа чөпшээрешкеш, силер бодуңар база каражадап турар силер.

Аныяктарга мону чугаалаксадым. Күш-ажылчы амыдыралыңар чаа-ла эгелеп турар болгай. Чоғум-на силерниң мурнуңарда амыдыралчы орукту, мергежилди, ажил-херекти, ажил берикчизин шилип алып айтырып туруп турар. Силерниң угаан-сарылыңарга идегеп кыйгырып түр мен: күрүнө-биле, ооң нүүрүндө бүгү россияжилер-биле бузуттуг оюн ойнап, мегелеп турар, силерни куду көрүп, «чагаа хавы» системазын саналдап турарлар-биле кады ажилдаарыңардан ойталаңар.

Хамыктың мурнунда социал камгалалга каражадап турар силер, мен, Чазак Даргазы кижини болганымда, мону силерге чугаалаар ужурулуг мен. Мээң бо кыйгырыым силер бүгүдениң медресилерге, сагыш-сеткилинерге четкен турарын күзээр кижини-дир мен!

Оон аңгыда, сөөлгү каш чылдарда ажилдап турар хамаатылар үндүрүгден казылдалар (төлээн олча-ажык үндүрүүн эгидип алып) алып эргелиг апарган, ол дээрге өөредилгеге, эмнедиринге, бажың садып алырыңа үндүргөн чарыгдалдардыр. Ыңчаарга силерниң албан езуда ажил төлевириңер улуг болгаш чарыгдан акшаңар хөй болган тудум, төлээн үндүрүүңерден хөй акашаны күрүнө эгидип бээр болгай. Мынчал кээрде, «чагаа хавында» акша ап турганнарга бо чүүл хамаарышпас болдур эвеспе!

«Чагаа хавыңа» алган каражаңарны санап көрээл че. Хамыктың мурнунда – келир үедге пенсияңарның хемчээли. Ону херек кырында ажил төлевириңден санаар, оозун чажырган кижиниң пенсиязы ушчок эвээш болуп. Ол бөгүн кончуг чугула, кажан чуртка пенсия реформазы болганда, кажан Пенсия фондузунда бүгү ажилдакчыларга саннар ажитканда, аңаа ажил берикчилериниң шилчткен акшазы чыгып турар болгай.

2002 чылдың февраль 1-ден эгелеп, чаа Күш-ажыл кодекси күштүг болуп ажилдап эгелээн. Ол силерниң талаңарда, чүге дээрге хоойлуда айыткан эң эвээш хемчээлден эвээш эвес ажил төлевириң бээр кылдыр ажил берикчилеринге дагып турар.

А бир эвес, багай чүве ыңай турзун, кижини инвалид апарган болза, ол пенсияны чөгенчиг эвээш хемчээлдиг кылдыр доктаадып каар эвеспе. А бир эвес өг-бүле азырадыкчызын чидирген болза, база-ла өг-бүлениң ол пенсиязы аргажок болур-дур.

Бо айтырыгга бодамчалыг, билииникиниң болгаш угаан-сарылыдыг болурун, «чажыт» ажил төлевириңиң айтырыын шийтпирлээринге күрүнеге дузалажырын Тываның бүгү хамаатыларыңдан дилеп кыйгырып тур мен.

Ажил төлевириң албан хуузунда эвес төлеп турар, а ол ышкаш амыдырап болуруңуң кудуку хемчээлинден эвээш шалың төлеп турар фактылар дугайын Россияның Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада эргелелинде – 9-40-23, 9-40-63, Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырында – 3-80-67, 3-69-63, Тыва Республиканың Күш-ажыл күринспекциязында 3-56-58 телефоннарже долгап дыңнадыңар.

Часкы тарылга

СУГГАТ – ДУЖУТТУҢ МАГАДЫЛАЛЫ

Часкы, чайгы үелерде черден амыдыраарының кара чаңгыс магадылалы – суггат. Ыңчангаш шагдан бээр араттар хол-биле кургаг ховуларже бугаларны үндүр казып тургаш бедик дүжүттү өстүрүп, тодуг-догаа, чоргаар чурттап чорааннар. Ыт чылында тараа дүжүдү ытка чүдүрүмө болур деп чугаа бар, шынап-ла, ыңдыг-даа бооп магатчок. А суггат черден ынаыштыг, элбек дүжүт алырының үндезини деп билirik херек.

Көк-Тал деп черде 60 гектар шөлдүң суггарылгазын чоруткан. Суггатчыларның бригадири Николай Монгуш, суггатчылар Ойнаар-оол Донгак, Михаил Куулар, Алексей Сарыглар, Валерий Монгуш, Сандр-оол Куулар, Орлан Монгуш, Эдуард Донгак, Владимир Монгуш олар кызымаккай ажилдааннар. Оларга 1 автомашина, 2 тракторну быжыглаан турган.

Часкы хову ажилдарың чорудуруңа агаар-бойдус шаптаразыннарны тургусса-даа, суггатчылар бедик тура-сорукутуг ажилдааннар. Оолак КАРА-САЛ. Чыраа-Бажы суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Чурттакчы чоннуң бир кижиге онааштыр болгаш кол социал демография бөлүктеринге ниитизи-биле амыдырап болуруңуң кудуку хемчээлин Тыва Республикага 2006 чылдың 1 кварталында доктаадып тургузарының дугайында

2006 чылдың апрель 28 № 538 Кызыл хоорай

«Тыва Республикага амыдырап болуруңуң кудуку хемчээлиңиң дугайында» 2001 чылдың июль 9-тагы № 1138 Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында» 2004 чылдың декабрь 29-тагы № 992 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

ниитизи-биле 2006 чылдың 1 кварталында амыдырап болуруңуң кудуку хемчээлин мынчаар бадылаар:

чурттакчы чоннуң бир кижизинге хамаарыштыр – 3241 руб.; күш-ажыл кылып шыдаар улуска – 3466 руб.; пенсионерлерге – 2470 руб.; уругларга – 3151 руб.

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамызының болгаш Күрүнө статистиказының Федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр органының кирип келгени-биле Тыва Республикага

2. Бо доктаал ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың тус чер агаар шугумнарына агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштыраарының тарифтериниң дугайында

2006 чылдың апрель 28 № 541 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның 1995 чылдың март 7-деги № 239 «Күрүнөден өртектерни (тарифтерни) чурумчудар хемчеглер дугайында» доктаалына база Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың декабрь 14-теги № 1392 «Тыва Республикага өртек (тариф) политиказының үндезинериниң дугайында» доктаалына дүүштүр, а ол ышкаш республиканың тус чер агаар шугумнарына доктаамал пассажирлер аргыштырылганын хандырап сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

кижилер; «Үш-Белдир» курортче путевкалыг дыштанып чоруп турар кижилер.

Өске пассажирлер тус чер агаар шугумнарына авиааргыштырылга дээш Тыва Республиканың Чазааның доктаадып тургускан хостуг экономиктиг тарифтер езу-гаар төлээр.

1. Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турар М.К. Анай-оолдуң «Тыва ужар чүүл шугумнары» ФКУБ-туң тус чер агаар шугумнарына 2006 чылда пассажирлер аргыштыраарының өртээнче кирип турар чарыгдалдарның бадыткалдыын сайгарып көргениниң түңнелдериниң дугайында дыңнадыын кичээнегеге алып. Тыва Республиканың 2006 чылдың январь 12-деги №1669 УХ-1 «Тыва Республиканың 2006 чылда республика бюджетиниң дугайында» Хоойлузунда республиканың тус чер агаар шугумнарына агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштыраарына 15328 муң рубль дотацияны көргенин демдеглээр.

Бүгү пассажирлерге нормадан ажыр чүк сөөрткени дээш пассажирлер аргыштыраарының хостуг экономиктиг тарифтериниң хемчээлинден 1 килограмм чүк дээш 1 хуу хемчээлдиг кылдыр төлээр.

4. Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый яамызы, «Тыва ужар чүүл шугумнары» ФКУБ бүдүрүлгениң ажыктыг ажилдаарын, 2006 чылда баш удур төлевилээн көргүзүлгени күүседирин хандыраар.

2. Тыва Республиканың тус чер агаар шугумнарына агаар транспорту-биле 2006 чылда пассажирлер аргыштыраарына чиигелделиг тарифтерни бадылаар (капсырылга).

5. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы Тыва Республиканың 2006 чылда республика бюджетинден 2006 чылда чиигелделиг тарифтер-биле тус чер агаар шугумнарына пассажирлер аргыштырганының түңнелинде «Тыва ужар чүүл шугумнары» ФКУБ-туң карылгазын дуглаары-биле, Ми-8 вертолетка бир шак ужутканының өртээн барымдаалап, акша-тегерикти үндүрүп бээр.

Тус чер агаар шугумнарына чиигелделиг тарифтер-биле дараазында хамаатылар чоруп болур эргелиг деп доктаадыр: — Мөңгүн-Тайга, Тожу болгаш Тере-Хөл кожууннарда доктаамал чурттап турар болгаш бүрүткеткен кижилер, а ол ышкаш мурнунда аңаа чурттап турган, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар кижилер, курлавырже үнген хуусаалыг албанның шериглери; хосталгазын казаан черлерге тургаш, хосталган

6. Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың июнь 2-деги № 689 «Тыва Республиканың тус чер шугумнарына агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштыраарының тарифтериниң дугайында» доктаалын күш чок болган деп санаар.

7. Бо доктаал «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга албан езуу-биле парлаанда, күштүг болуп кирер.

8. Бо доктаалдың күүселдезинге хыналданы Тыва Республиканың Чазак Аппаратының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдезиниң эргелелинге дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың апрель 28-те № 541 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың тус чер агаар шугумнарына агаар транспорту-биле 2006 чылда пассажирлер аргыштыраарының ЧИИГЕЛДЕЛИГ ТАРИФТЕРИ

Маршруттар	Тарифтер рубль-биле (НӨҮ-биле)
Кызыл – Тоора-Хем, Тоора-Хем – Кызыл	915
Кызыл – Хамсара, Хамсара – Кызыл	1110
Кызыл – Кунгуртуг, Кунгуртуг – Кызыл	1110
Тоора-Хем – Хамсара, Хамсара – Тоора-Хем	435
Кызыл – Үш-Белдир, Үш-Белдир – Кызыл	1110
Кызыл – Ырбан, Ырбан – Кызыл	982
Тоора-Хем – Ырбан, Ырбан – Тоора-Хем	193
Кызыл – Мугур-Аксы, Мугур-Аксы – Кызыл	1330

БИР ДЕМНИГ БОЛУУЛУҢАР

Республиканың девискээринде чон ортузунда Улуг Хуралдың Хоойлужу-дугла палатазының 2006 чылдың апрель 22-де болуп эрткен сессиязынга бөлүк депутаттарның Президент В.Путинге кириген дилег кыйгыры-биле холбаш-кан шуугаазын ам-даа уламчылап турар. Аңаа хамаарыштыр Тыва Республиканың Муниципалдыг чөвүлели хөй кижикиржикчилиги хуралды эрттирген.

Хуралга «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тыва девискээр салбырында тургустунуп келген байдал дугайында информацияны салбырының Политчөвүлелинин секретары З.Ю.Доржу (ынчан секретарь хевээр турган) кылган.

«Чаңгыс эптиг Россия» партиязының салбырының бөлүк депутаттары ук партияның Политчөвүлели-биле дугуржулга кылбайн, В.В.Путинни адынга кыйгырыг хүлээп алганы партияны сагылда-чурумун, партияның Уставының негелделеринге дүүлпейн турарын Зоя Юрьевна демдеглээн. Партия хүрээлелинин эргелерин хажытканы дээш Политчөвүлелдин алган хемчеглеринде кандыг-даа Устав негелделеринден хажыдылга чок.

«Чүү-даа чүве кылдынмайн турар, хамык

чүве буурап дүшкен, Чазактын кылыпкан чүвези чок дээрге кайын боор» деп, Тере-Хөл кожуунун даргазы А.С.Санчат бодунун саналын эгелээн. Ийи муң хире чурт-такчылыг кончук делгем девискээр хөгжүп чадап, түрөп турда, дуза кадар сорулга-биле Чазак Тере-Хөлду аңгы тускай кожуун кылып каанын кым билбес боор. Ооң деви-биле кожуунун материал-техниктиг баазасы чылдан чылче тургустунуп, деритинип, чонунуң-даа амыдырал-чуртталгазы эки шынарже кирип турарын бистиң кожуун чону эскерип, Чазактын деткимчезинге чонунуң сеткили өөрүп, аңаа өөрүшкү-маңайын илередип турарлар деп, Александр Санданович чижек кылдыр демдеглээн.

Шөлээ үезинде Индия чедип чорааш, Тыва буддистер-биле ужуражылгазын Эрзин кожуунун даргазы А.К.Ч.Комбу со-нуурган. Ужуражылга үезинде шупту чеден ажыг бистиң чаңгыс чер-чурттуглары-выс чыгып келгеш, Дээди Хуралдың Хоой-лужудугла палатазының бөлүк депутата-рынның В.В.Путинге кыйгырыын Интернет дамчыштыр таныштыр көргөш, боттарының хөңүн, хомудалын илередип чугаалаан.

Депутаттарның үндүрген чөрүлдээлери болгаш удурланышкыннары чон мурнунга чованчыг-дыр, кожоларывыска ыядыңчыг-дыр, ажил-ишке шаптараазынныг-дыр. Мындыг уткалыг «сайгарылгаларны» өөс-күтпейн соксаткаш, демивисти кадып алгаш, бүдүрүкчүлүг ажил-ишке угландыраа-лыңар деп боттарының туружун Бай-Тайга-ның кожуун даргазы Д.Ш.Д.Хертек, Би-Хемниң кожуун даргазы В.Н.Гончаров, Улуг-Хемниң кожуун даргазы В.К.Пюрюна, Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак база

Ак-Довурак хоорайның мэри В.С.Монгуш ил-реткеннер. Түңнелинде кожууннарда, хоорайларда, суурларда чагыргалар, ооң даргалары чонувустун, ажы-төлүвүстүн келир үези дээш бүгү эрге-чагырга органнары бир демниг ажилдап, хоозун шуугаазын чал-гыына алыспайн, чонувус-биле кады бүдү-рүкчүлүг ажил-иживисти шалыпкын улам-чылап көрээлиңер дээн кыйгырыгны хуралдың киржикчилери бир демниг хүлээп алганнар.

Бавуу ХОВАЛЫГ,
Муниципалдыг чөвүлелдин секретари-
дының кижигүнү.

Сценада «МУҢГАНЫ»

Май 20-де Тываның хөгжүм-шии театрынга «Муңганы» деп (Николай Эрдман «Самоубийца») хөгжүмнүг комедияның баштайгы көрүлдэи болган.

Бо чылгы театр сезонунун планынче кирип турар бо шини тургузарынга болгаш ону ойнап көргүзеринге кол нуруунда аныктар кирип турары-биле ол онзагай. Хөгжүмнүг комедияны анык режиссер Марина Сарыг тургускан. Чурук каастал-газы — Начын Шалыкты, композитору — Оксана Түлүш, очулгазы болгаш ырлар өстөри — Салим Монгуштуу. Танчыларны Эртине Конгар тургускан. Рольдарны Санкт-Петербургуң театр академиязының сөөлгү доозукчулары ойнап турар. Кол рольда Сайдаш Монгуш. А хоочун арти-стерден Надежда Наксыл болгаш Галина Мунзук кирип турар.

Шиниң тургузукчулары 21-ги чүс чылдың өзүп орар салгалының шүлүктөй аарак ырлар ырыларын база танцы-самын киригени хөгжүмнүг комедияга онзагай хевирни, амгы үениң тыныжын кириген. Сцена каасталгазын база-ла хоорай черин чурттакчыларының делегейин көргүзөр сорулга-биле каат бажыңнарны, бедик

чадаларны болгаш колдады-ла аар демир-дести ажыглаан.

Кол маадыр амыдыралга үениң негел-дези-биле бодунуң туружун дилеп тыварын оралдажып, кижил төрөлгөтенниң мурнунга кажан шагдан бээр тургустунуп келген мөңгө айтырылгарга бүргеткен. Черле

ынчаш анык коллективтин чаа ажылында бөгүнгү амыдыралывыста бар дыка хөй омур-хевирлер эскертинип турар.

Бистиң корр.
Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

КЫЗЫП-ЭРИК сүт-бараан фермазында

Таңды кожуунуң Сергей Шойгу аттыг «Балгазын» КУБ-туң Кызыл-Эрик сүт-бараан фермазының ажил-амыдыралы-биле таныжар аргалыг болдум. Ферманы долгандыр одар-белчирлер, хову-шөлдөр четчир-ледир. Эртнери-не кадарчылар ийи кодан инектерин аңгы оदारладып үндүрүптөрлер. Бир коданда төрүүр база бызааларыг инектер, а өскезинде бызаалапкан саар инектер.

Саар инектерни фермадан ырадыр, оштуг черлерни шилип алган кадарып чоруур. Черле ынчаш, бода малдың денгели шыырак, кышты хүр ашканы карака илден. Ооң көскү чижээнге, чадагай кажаада ийи аңгы үскен бызааларның омак-сергээ, тодуг-догаажы херечилеп турар. Бирги үскен кажаада чаа төрөөн бызаалар бар, оларга колдуунда сүт ижиртип турар. А оон шору доруга берген бызааларга малга ижиртип холумак-биле шаараш клетка-ларда сиден-биле азырап, чемгерип турар, ажаалдазы эки. Бо чылын чаа төрөөн бызааларның хорамчазы болбаан.

Сүт-бараан фермазында ниитизи-биле 170 баш инек бар. Фермада 9 кадарчы, 14 саанчы, одакчылар 4 кижил, 4 бызаа ажаак-чылары доктаамал ажилдап турарлар. Электрлиг саалда-биле инектерни тускай-лаан черлерге саар. Инектерини хонган чериниң өдээн барык механизастаттынган арга-биле аштап-арыглап турар болду. Инектерни кажаада назы-харының аайы-биле 4 бөлүккө чаргаш, аңгылап каан.

Саар инектерден кезээ, эртен 1400 литр сүтү саап ап турар. Ойт-сиген четчип кээрге,

сүттүң элбээри чугаажок. Саган сүттү сүт болбаазырадыр биче хемчээлдиг сүт заводунче чорудар. Сүттү аңаа болбаа-зыраткаш, сүт, сметананы бүдүрүп ап турар. «Балгазынның сүдү» деп бижик-демдектиг үгектиг машина ол продукцияны Кызылда аппарып садып-саарып турар.

Хову-шөлдүң хар-чамы чоокта чаа эрзэн, узун кыштың соонда бойдус оттуп, чылыг хүннер эгелээн. Ооң-биле черге-лештир дириг амытаннарның, куштарның ыры-шоору хову-шынааны долуп келир, мал-маган чер ойдунче киргени — оларның деңгип, сүт-сааны көвүдээ-риниң херечизи ол.

Ажылынга кызымак, арга-дуржулгалыг саанчылар ында бар. Оларның одуруунга Наталья Чурчук, Саяна Бумба, Алефтина Оюн, Чечена Оюн хамааржыр. Онзалап дем-дегеп каар саанчы — Юрий Николаевич Чүскүк. Ол эр хиндиктиг чаңгыс-ла саанчы. Саанчы боду РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң холундан мөңгүн медальды алган.

Кызыл-Эрик фермада 20 хире өг-бүлө доктаамал чурттап турар. Чурттакчылар эмчи хайгааралында алдынган. Балгазын училищезиниң сургуулдарын Россияның маадыры, РФ-тиң Оңза байдалдар яамы-зының сайыды Сергей Шойгунуң белекке берген автобузу суур-биле хүннүн-не аргыштырып турар. Фермада 2 тускайлаан автомашина, бир «Белорусь» трактор быжыглаттынган.

Кызыл-Эрик сүт-бараан фермазының ажылының үре-түннелдиг болуп турарында үндезинниг барымдаалар бар. Ажыл-

агыйны шын организаастаанында, инектер-ниң уксаажыдылганынча сагыш салып турары, малдың эмчи хайгааралы чогуур үезинде чоруп турарында бооп турар. Фермада зоотехник, мал эмчизи база бригадир доктаамал ажилдап турар.

Оон ыңай борта демдеглестин аргазы чок чүүлге база таварыштым. «Балгазын» КУБ-туң төп тараа шаңыга база четтим. Төп шаңың оран-савазы, материалдыг бааза-зының дерилгези Тывада туржук, соңгаар төп черлерде ыңдыг шаңнар ховар-ла боор.

Бөгүн ол шаңда борбак үезин чок. Ийи-үш чыл улаш-тыр болган кандаашкынның уржундан дүжүт алдынмаан.

2004 чылда хову-шөлдөрдүн камгалалы турбуже, эрте чаган харга бастырган тараа шөлдөрдүн камгалалының акша-төгөри эгиттинмээн. Он чыл бурунгаар бо шаңга келген болза, ажил-херек сыр дедир турду. Республиканың колхоз, совхозтары үезин тарааны моон чүдүрүп алгаш чоруп турдулар. Көдээ ажил-агый яамызы үезиниң өртөөн күскү дүжүт-биле санажыр кылдыр ол ажил-агыйлар-биле дугур-жулганы кылган турган, а үезиниң өртөөн эгидер туржук, ол хевээр ис чок барганнар.

— Бир эвес Чазак чээлиге үезинни чөпшээртер чүве болза, машина-техника белен, бөгүн-даа болза часкы хову ажилдарынче кириптер бис — деп, төп шаңның эргелекчизи Сергей Анатольевич Онопо чугаалады.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ,
«Шынның» штаттан дашкаар корр.

Культура болгаш СПОРТ

В.С.БИЧЕ-ООЛГА ТУРАСКААТКАН

Эрткен дыштаныр хүннерде Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан суурга ат-сураглыг спортчу Владимир Биче-оолдуң чырык адынга тураскааткан тыва хүрешке мар-гылдаа болуп эрткен.

Ону Владимир Сумакиновичиниң өг-бүлөзи, төрөлдери, эш-өөрү органи-застап эрттирген. Маргылдааның деткиччилери — ТР-ниң Чазак, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палата-зы, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилели, Улуг-Хем кожуун болгаш Хайыракан суму чагыргалары.

Тыва хүрешке үш аңгы назы-хар аайы-биле мөгелер күжүн шенешкен. 18 хар чедир оолдар аразынга 98 мөге хүрешкен. Аңаа Кызылдан Начын Монгуш шүүлген. Шагаан-Арыгдан Чингис Чамбаа үжүрлөшкен. 3-5-ки черлерни Саян Хирбээ, Сайдаш Монгуш (Кызыл), Айдын Ооржак (Сүт-Хөл) олар алган. Шүүлген мөге 6 муң рубль болгаш хой-биле шаңнаткан, үжүрлөшкен мөге 5 муң рубль-биле шаңнаткан. Мөгелерге оон аңгыда медальдарны болгаш дипломнарны тывыскан.

Хоочун мөгелер аразынга маргыл-даа база солун эрткен. Аңаа 50 хардан өрү назылыг 32 мөге хүрешкен. Баян-Таладан ат-сураглыг хоочун мөге Каң-оол Кара-Сал шүүлген.

Тулган мөге дээш хүрешке 14 кожуундан 128 мөге киришкен. Ай-Демир Монгуш шүүлген. Аңаа он муң рубльди, бир хойну база медаль, дипломну тывыскан. Өвүрнүң Ким Седен-оол үжүрлөшкен. Ооң шаңналы сес муң рубль, бир серге база медаль, диплом болган. 3-4-кү черлерни Маадыр Монгуш биле Болат Шагжы ээлээн. Шаңналдары беш-беш муң рубль болган.

«ТЫВА ПАХМУТОВА»

Эрткен улуг-хүнде С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыр-ның концерт залынга композитор Алена Иомужаптың «Хары чок ынакшыл» деп концерти болуп эрткен.

Хөй-хөй чараш ырларның авторунун бо байырлалынга көрүкчүлөр хостуг олут чок кылдыр чыылган. Тывада ат-сураа билдингир ыраажылар кирип, чон ортузунда неперей берген бил-дингир ырларны күүсеткенинден аңгыда, чаа бижиттинген элээн каш ырларның бир дугаар күүселдезин чонга бараалгаткан. Чижээлээрге, Алла Сокольникованың сөзүнге бижиттинген «Эхо Саян» деп чараш ырыны Тыва Республиканың алдарлыг артизи Галина Сюрюн, билдингир апарган «Ынакшыл-дың шаалдазы» (сөзү Клара Куулар-ны) деп ырыны Тываның болгаш Россияның алдарлыг артизи Надежда Шойгу олар күүсеткен. Болат Маады, Черлиг-оол Куулар, Мария Күжүгет, Сайлыкмаа Комбу дээш, өске-даа шүлүкчүлөрдүн сөзүнге бижээн ырлар-ны ТР-ниң алдарлыг артистери Анзат Куулар, Стас Ирил, Луиза Мортай-оол болгаш күрүне филармониязының ыраажылары Анжела Монгуш, Марианна Айыш болгаш өскелер-даа күүсеткен.

Байырлыг кезээге ТР-ниң культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының сайыдының оралакчызы Г.А.Сюрюн Алена Георгиевна Иомужап Россияның культура ажилдакчыларының профэви-лелиниң хүндүлөп бижии-биле шаң-наткан деп чарлаптарга, адыш часкааш-кыннары динмирей-ле берди. Көрүк-чүлөр бедик шаңнал алган ынак компо-зиторун үргүлчүлөдиг адыш часкааш-кыннары-биле байыр чедирди.

Байырлыг кезээни Алена Иомужаптың башкызы ат-сураглыг Анатолий Сергеевич Серен башкарыкчылап эрттиргени онзагай. А салым-чаянныг композиторну чыылган чону «Тываның Пахмутовазы» деп үнелээн.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Эмчииниң ачызында...

Бир катап Кызылдың терапия салбырынга чыткан мен. «Эртенги шакта эмчи училищезинден сургуулдар келгеш эм салыр» деп, хүндүскү сестра бистерге дыңнатты. Шынап-ла, бичии кыстар сыкырытып, эм салып тур. Бир бичии уруг эм салган эжинге: «Ам Алекмаа Сюр-ооловнаның кичээлдери эгелээр ийик чоп, бичии-ле билбеске хоржок башкы ышкажыгай, дүүн чедир өөренип албаан кижии мен, ам канчаар кижии боор мен. Башкывыс шыңгыы болгай, эртемин билири-даа кончуг боорга хүндүлээр кижии мен. Өске башкылар ышкаш кайы хамаанчок кончутунуп-даа турбас. Училищеге башкы бүрүзү ындыг шыырак билиглиг, негелделиг турган болза, дыка-ла эки-дир ийин көрөм...» деп чугаалады.

Ынчан ол эмчини таныыр турган эвес мен. Бир катап Кадык камгалал яамызынга уруунуң уруун соңгаар эмчиледир дээш айтырылгыч чедө бээримге, сайыт Алекмаа Сюр-ооловна деп эмчи-биле сүмележир кылдыр чоруткан турган. Дыка-ла дыңнааным ат, ынчалза-даа дораанна эмчиге чыдырымда практика эрттирип турган уругларның башкызы ол эвес ирги бе деп чүвени сактып келдим. Ынчаар ооң-биле Кадык камгалал яамызынга республиканың бичии уруглар эмчизи кылдыр ажалдай бергенде, херээм аайы-биле барып тургаш чоок таныжып алган мен. А.Ондар Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазынга өөренип тургаш-ла, эмчи мергежилин шилип алыр күзелин илереткен кижии болду. Оон эгелээш-ле район база республика чергелиг олимпиадаларга киржип, элээди уругларның «Орленок» пионер лагеринге дыштаныр эргени чаалап алгаш аңгы-аңгы сөөк-язы уруглар-биле найыралдажып, бодунуң мергежилинге бердинген болурунга улуг идигни алган. Школа соонда, кандыг-даа шактаразын чокка ол Красноярскиниң эмчи институтунче өөренип кирип алгаш, ону уруглар эмчизи — педиатр мергежилдик чедишкениң дорскаң, Институт соонда республиканың уруглар эмнелгезинге ажалдап тур-

гаш, бодунуң ол-ла мергежилин аайы-биле Москваның ординатуразынга үш чыл иштинде база Бүгү-делегейниң Семашко аттыг эртем-шинчилел институтунга өөренип-шаан, чурттавышаан, Москваның уруглар эмнелгелерин кезий, ажалдаан. Ординатура соонда Кызылдың уругларның чыдар эмнелгезинге, ооң соонда бодунуң билиин келир үениң эмчи ажалдакчыларынга бээр сорулгалыг Кызылдың эмчи училищезинге директорнуң оралакчызынга ажалдавышаан, бичии уругларның анатомиязын сургуулдарга өөредип турган.

Бир катап аныяк ие уруу аары бээрге, канчаарын-даа аайын тыппайн, эмчи чалаан. Удаваанда хоорай поликлиниказының дежурный бичии уруглар эмчизи кижии мен деп узун, чиңге дурт-сынныг, ак шырайлыг, төрүмелинден дыдыраш бажының дүгү бажында кедип алган ак бөргүнүң адаандан уштунгулап келген, ак халаттыг, холунда эргежок чугула херекселдиг сумказын тудуп алган бо эмчи келген дээр чораан. «Өл чаш кижиниң чүзү канчап барганын кым билер боор эмчи, дузалажып көрүңер» дээш, ол карактарының чажын чода тудуп чоруй, бичии чаш уруун дүрген-не эмчиге тутсу каапкан. Алекмаа

Сюр-ооловна чаш уругну орун кырынга салгаш, шинчиер аппаратын холу-биле чылыдыр туткаш, уругнуң херээн дыңнаалааш, аксын ажыдып көргөш: «Чүге ыглап турар улус силер, көңгүс кадык уруг-дур, чүгле аксы кемдий берген. Холунуң, будунуң аразын үстен хайындыргаш, ооң-биле эки чодуп туруңар» дээш, эмчи аас иштин аштап-арыглаар эм бижип берген. Өөрээне чүнү-даа чугаалаар аайын тыппайн, хейде-ле чугаа-домаа үнмээн улустуң чүзү аары бергенин канчап билеп аптарын оон айтырып, эмчи боорда, ооң мергежили оон-даа харысалгалыг-дыр дээрзин чугаалаан. Поликлиникага ажалдап турган үезинде ол хөй санныг чалалгаларга барып, харын-даа уруглары эмчиге чытыргылап турган таварылгалар бар.

Эмчи кижии дээрге кижилерге кадыкшылды, даартагы хүнге бүзү-

АК ХАЛАТТЫГ КИЖИЛЕР

релди хайырлап чоруур буянныг иштиң кижилери деп билер мен. Ылаңгыя чугаа-домаа сайзырап үнмээн чаш ажи-төлдүң аарып турар черин илередип, аарыгыны шын эмнеп, олар кадык кижилер болзун дээш аныяк иелерге арга-сүмени берип база өөредип турган сургуулдарынга педиатрия талазы-биле быжыг билигни бээр дээш, Алекмаа Сюр-ооловна Ондар эвээш эвес күжүн үндүргөн. Ооң чедип алган билиг-мергежили, практика кырынга ажыглап турган арга-дуржулгазы амгы үеде Кадык камгалал яамызының база Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазының чөпшээржилгези-биле кожуунуң улуг эмчизи болуп ажалдаарынга улуг идиглиг болган. Бо бедик болгаш хары-

салгалыг албан-дужалга ажалдаарының мурнунда ол Кызыл хоорай чагырганың Кадык камгалал комитетинге ажалдап, хоорай чагыргазынга хамааржыр бүгү-ле эмнелгелерниң болгаш аптекаларның ажылын шыңгыы контролга ап турган.

Кожуунуң улуг эмчизи, педиатр бо буянныг эмчи — Алекмаа Сюр-ооловнаның бо хүннерде төрүттүнген хүнү. Бежен харны харлап-даа турза, ооң ам-даа угааны бедик, энергиязы улуг, ол үш ажи-төлдүң ынак авазы болгаш оглунуң бичии оглунуң төлептиг кырган-авазы. А.С.Ондарның хеймер кызы Челээш авазының изин салгап, Санкт-Петербург хоорайның эмчи академиязының педиатрия салбырында үшкү курста өөренип турар. Оолдары кайызы-даа доозуп алган, юрист эртеминиң аайы-биле аңгы-аңгы чөпшөлдө ажалдап турарлар.

Шынап-ла, бичии уруглар эмчизи болурундан берге мергежил чок. Черле харын аарыг-аржыкка таварышканда улуг-даа, бичии-даа кижиге эмчи кижиниң, бир-ле дугаарында, ооң чазык хамаарылгазы, аарыгының шын диагнозун тургузуп билири кончуг чугула болур деп бодаар мен. Ынчангаш үстүнде адааным эмчиниң кижизин, улуг кижилер-биле чугаалажып билирин, кайы эмчиже канчаар кирерин тапты кончуг кылдыр тайылбырлап бергени сагыжымдан ам-даа үнмес. Эмчи кижии бүрүзү аарыг кижилерни бо эмчи ышкаш хүлээп ап турар чүве болза, бистерге, аарыг кижилерге дыка-ла эки болур ийик деп бодап чоруур-дур мен. Алекмаа Сюр-ооловнаның ачызында уруунуң уруун соңгаарга улуг эмчилерге эмнедип, санаторийге дыштандырып алган мен. Бо эптиг үени ажыглап алгаш эмчи дунмамга убилией-биле изиг байыры чедирибишаан, өөрүп четтиргенимни республиканың хөй номчукчулуг солунун дамчыштыр илеретпес аргам чок болду.

Екатерина ДАЖЫ-СЕРЕН,
пенсионер.

Кызыл хоорай.

Ким-оол Булугунович Кара-Монгуш 1946 чылдың апрель 16-да Борбак-Арыг суурга, а чоннуң адап өөрениги-биле алыр болза, Шеми суурга төрүттүнгөн. Ол Чыраа-Бажы школазын дооскаш, Улан-Удэнин Көдээ ажил-агый институтунуң мал эмчииниң салбырын, ооң соонда Красноярскиниң удуртур кадрлар белекээр школазын чедишкенин өөренип дооскан. Ооң күш-ажыл стажы 34 чыл. Сугатчыдан эрге-чагырганың күүсекчи органынга, партияның көдээ парткомунга чедир үрөтүндө ажалдап, чоннуң бузурелин чаалап ап келген.

...Хүлүмзүрээв Кара-Монгуш

Шеми көдээ Соведи 1984 чылда республикага социалистик чарыштың түннели-биле ийги черни ап, шаңнадып-мактадып турар үеде бойдустан чараш булуннарының бирээзи болур хүрөң дүттүг Борбак-Арыг суурнун арыг-шевери, чаагай-жыдылгазы көскү черни ээлеп турганын манаа чигеглей чугаалап болур. Суурнуң агитквартиралары, хөй-ниити организацияларының ажылын көдээ Советтин күүскому, ооң даргазы Ким-оол Булугунович бедик деңгелге тургусканы ол. Аңаа турган «Большевик» совхозтун бүдүрүлгө көргүзүлгери, экономиктиг саң-хөө байдалы чылдан чылче сайзырап орган. Күүсекчи эрге-чагырга — көдээ Советтин сессияларынга суурнуң социал-хөгжүлдэин, совхоз бүдүрүлгезиниң адыр бүрүзүн орулгалыг ажалдаарыныч угланган айтырылдары чугаалажып, боттуг хемчеглерни чорутканы суурнуң хөгжүлдэинге бурунгаар базымны берип турган...

Ким-оол Булугунович биле Кама Дамбаалаовна оларның өг-бүлөзи бир оолдуг, бир кыстыг. Уруу Рона — дээди эртеминге эге класстар башкызы, оглу Роман ада-иезиниң чанында мал азырап орап. Ол Кама Дамбаалаовна биле Ким-оол Булугуновичиниң быжыг чөлөнгижи, өдөк-коданның буянныг чемгерикчизи. Бо өг-бүлени мен эки билер болгаш эдержип, харын-даа Ким-оол Булугунович-биле кады-кожа ажалдап келдим.

Эртем-билини четчир, байлак дуржулгалыг күш-ажылдың хоочуну К.Б.Кара-Монгуш Борбак-Арыг, черле ынчаш Шемиде хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи, аныяктарның дагдыныкчызы. Ол бо чылын 60 харлап турар, ынчалзажок ону кижии көргөш, 40 хар иштинде-ле боор бо деп бодап болур. Ол хып дээн аныяк-чалыы үезинден эгелээш, хөй-ниитиниң-даа, ажил-албанның-даа ажилын чер-чурту, чону дээш ак сеткилдиг күүседип, шудургу ажалдап, чонунга бараан бооп келген. Ындыг-даа болза, ооң кандыг-даа шаңнал-макталы чок, мону кожуун чагыргазы өөренип көрзе деп саналым бар.

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы суур.

МӨГЕЛЕРНИ утпас кылдыр

Бистиң бурунгу өгбелеривистиң үе-дүптөн, шаг-төөгүден бээр ынак оюну болур национал тыва хүреживис салгалдан салгал дамчып, амгы үеде чедир уттундурбайн, улам сайзырап келгени өөрүнчүг. Тыва хүреш дугайында чамдык эш-өөрлерниң күзөлдери, бодаалдары уда-дараа парлалгага, солун-сеткүүлдерге бо-ла үнүп, өөредиглиг болгаш кижии, шынап-ла, хандыр бодап, илип алгы дег ханы анализтиг, угаадылгы болгаш утка-шынарлыг чүүлдери бижиттигилээнин демдеглевейн барып болбас-тыр.

Оон туржук, тыва хүреш дугайында тускай дептерлер парлалгага көстүп кээп, хөй-хөй номчукчуларның, хүрешке сонургалдыгларының өөрүшкүзүн хайныктырып турарын ыйттавайн барып болбас бис. Тыва национал хүреш дугайында чечен-мерген сөстөрлүг, төөгү-биле холбашкан факт-барымдааларлыг, каас-чараш чуруктарлыг дептерлериниң кым-даа холдан салбайн, катап-катап номчускаар болгай. Ынчалзажок бистиң Тывада тыва хүреш дугайында ном-дептер чогаадып бижип чоруур авторлар хөй-даа эвес, ийи-үш-ле санныг кижии бар. Номчукчулар мооң мурнунда прозачы чогаалчы Маадыр-оол Ховалыгның «Хүреш бурганы» база Сергей Ооржактың «Хүреш-биле өөрөн» деп номнары үнгенин утпааннар-ла боор.

Бо удаада Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриясында организастиг ажалдар чорудар килдистиң начальниги, хөй чылдарда Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитетин даргалап келген Тыва Республиканың алдарлыг ажалдакчызы, спорт мастери Сергей Ынаажыкович Ооржактың бижээш, парлалгаже үндүргени «Тываның

сураглыг мөгелери», «Тыва хүреш» деп чурук каас-талгалыг, уран-чечен, утка-шынарлыг номнары мунмун номчукчуларга бараалгатканы мактаксанчыг.

Номнарың автору Сергей Ынаажыкович черле алызындан-на, аныяк чылдарындан тура-ла, Кара-Чыраа школазындан күш-ажылчы базымын эгелеп, күш-культура кичээлдерин дашкылап, төрүмелинден спортка хандыкшылдыг, төлептиг кижии болгаш үе-үенин, каш-каш чылдарның дургузунда тыва хүрешти улуу-биле сонургап, төөгүзүн уктап, барык-ла бүгү Тываны эргип-кезип чорааш, хөй күштү үндүрүп, угаан-бодал талазы-биле чогаадыкчы ажалдарны улам-на хүн бүрү күштелдирип, улуг назылыг кижилер-биле каш удаа ужуражып, чугаалажып чорааш, ук номнары бижээни онза.

«Тываның алдарлыг мөгелери» деп номда тыва хүрешке кажан, каяа, кайы чылдарда, уелерде хүрежип, шүглүп, ачыр-дачыр тутчуп чораан, чонга билдингири-биле ады-сураа алгы берген бистиң өгбелеривисти болгаш амгы үениң аныяк мөгелеринге чедир, оларның чуруктары-биле катая парлап үндүргени солун. Чылдар үе-чадалар

аайы-биле Тыва Арат Республиканың, Автономнуг областың, Автономнуг Совет Социалистик Республиканың, бо үениң мөгелерин кезек-кезектерге үзүп тургаш тодаргай көргүскен.

Ук номда Тыва Арат Республиканың 1925, 1926, 1927 чылдарда тыва хүреш маргылдааларының үш дакпыр тиилекчизи Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга сумузунун Хөлчүктүгге 1904 чылда төрүттүнген Сундуй Ховалыгның чугаазы солун бооп турар. Ооң чугаалааны болза, «шүглүрү мээң сорулгам эвес чораан, мен анаа-ла хүрежиринге ынак чордум, ынчалза-даа шүглүрүңе чугула херек чүүлдерни кылып чордум». Шынап-ла, бо хоочун мөге кырган-ачавыс чоокка чедир-ле бистиң аравыска чурттап чораан болгай. Бодун улуг көрдүмүс, чолдак мадагар боттуг, шала көргүзүш үнүгү кижии чораан. Үнүңүң, чугаазының аяны-ла турган боор, Көргү-Сундуй деп шала оон укталган деп бодаар мен.

Сураглыг мөге Сундуй Ховалыгның дугайында солуннарга бижирип бооп дугуржуп, чугаалажып турган мен. Ооң соонда таварышпааным хомуданчыг. Хөөкүй чок апарган сураглыг чораан. Оон башка ол тыва хүреш, ооң арга-хоргаларының дугайында хөй-нү-ле төөгүлээр турган. База ол ышкаш Сүт-Хөлдүн Чес-Булуңга төрүттүнген, Тываның база бир сураглыг мөгези турган Дарыжык Донгактын девирин хөй-хөй көрүкчүлөр, аарыкчылар магадаар турганнар. Ооң, шынап-ла, ак-көк дээрде кылыткан эзирге дөмей-

лежир турганын Тываның «Арзылаң» мөгези, ам бистиң аравыста чок, Сүүр-оол Ондар бүзүредип чугаалаан.

Бо-ла номда Барыин-Хемчиктин мөгези Сергештей Сарыгларның (1950 чылдар үези), Чаа-Хөлдүн мөгези «Улустуң чааны» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи Чанман Монгуштуң болгаш өске-даа Тываның чонга билдингир мөгелери киргилээ. А сураглыг мөге Сарыг-оол Сталинниң дугайында хөй-ле тоолчургу чугаалар чонда неперээш.

Чараштыр бижээш номда ам бо үеде тыва национал хүрештин бурганы болу берген, тыва хүрешке республиканың каш дакпыр чөмпюну, «Чаан» мөге Аяс Семис-ооловниң Монгуштуң дээш, өске-даа хөй-хөй аныяк мөгелерниң аттарын киригени хүрежип чоруур мөгелерин хөй-аьдын көдүргөн. Ам дараазында үндүрүлгөде номда аттары кирбейн барган мөгелерни Тываның девискээринден сураглап, төөгүңү коптарып тургаш ам-даа чедир бижирин авторга сүмелээри артык эвес. Чүге дээрге, ол дугайын чон, номчукчулар дораан эскергеннер.

Черле ынчаш Сергей Ынаажыковичиниң «Тываның алдарлыг мөгелери» база «Тыва хүреш» деп номнары чогаадыкчы уран дыл, шудургу байдал-биле бижиттингенин демдеглээр алаар. Укта-ла бо номнарда национал тыва хүрештин баштайгы базымнарындан эгелээш, тыва чоннуң ынак оюну спортту канчаар өөрениринден, ону моон соңгаар улам сайзырадырын бирден бирээ чокка тодаргай чи-

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

Бистиң тыва чонувус шаг-төөгүдөн бээр чүгле мал, чер ажыл-дыг чораан болгаш кандыг-даа бергелер таваржып кээрге, торулбас, бай-шыдалдыг чурттап келгенивистиң улуг быразы, даян-гыбыжы чүгле көдээ ишке хамааржып турган. Малды өстүрүп, тарааны тарып, ажаап ап, ону амыдыралга ажылгаары дээр-ле, чуртталганың кол өзек чемиш-чидилгези, ол-ла болгай. Бодум миннип келгеш-ле, «аът бажы мунуп» эгелээминни сактып бодап, ол үе-биле бо үени деңней бодап келгеш, оларның аразында ылгалын анализтеп эскерер мен.

1948 чылга чедир хуузунда амыдыралдыг чурттап чордувус, ол чылдан эгелээш, «коллективизация» эгелээн, чоннуң ажыл кылыр дериг-херекселин, малын ниитини кылдыр мөөңнээш, машина-техниканы эңдере саттынып, тыптынып алгаш, чер ажылының бүдүнгүр шимченгирин дүргедедип, тарааның, чиг эттин дүжүдүн көвүдөдип өстүрген бис. Малды база одалар, бригадалар, фермалар кылдыр өстүрүп көвүдеткеш, оон орулганы ап чордувус. Ол дээрге колхозчуларның бүдүргөн барааны эки бооп чораанывыс ол, а 1970 чылдар үезинде «совхозтажыкшыкын» чуртка эгелээш, а ниитиниң хамык олча-ажык, дүжүдүн чамдык чижен, мөлчүкчү, кажар-оптуг, маңгысталчак улус сандардып үеннээнинден ам база катап 1948 чылда турганы ышкаш хууда амыдыралче шилчип, эглип келди-

вис – хууда амыдыралдыг малчыннар, тараачыннар апардывыс.

Эрткен ол үеде амыдыралга чон канчаар ажылдап, шимченип чораанын бөдүүнү-биле сонуур-

КӨДЭЭ ИШ

гадып көрейн. Ол үениң көдээ ажылының бүгү-ле хевирлерин кылып бүдүрер «механизациязы» – чүгле аът болгаш шары – бо ийи мал аалдың чер аңдарар, тараа бастырап, чүк сөөртүр, чүдүрер, артынар, үңгерер, ырак чорук кылыр – бүгү ажылдарын кылып, бүдүрүп берип чорду. Оларның ол күш-ажылын ам кээп кээргеп, хүндүлөп, чөлсүнүп чор мен. Ол үеде машина-техника деп чүве бар эвес, чүгле малывыстың күжү-биле бүгү-ле аар-берге ажылдарны кылып чордувус.

Амгы үеде көдээниң ишчилери трактор-машина-биле ажыл-херезин бүдүрүп ап чор, ол эки-дир, ынчалзажок техника болгаш кывар-чаар чүлдүн өртөк-үнези хүнден-хүнчө өзүп турарындан хөөкүй көдээ ишчилер аңаа күш чөптөстөп, бүдүрүлгенин хөнү-вестей бээриниң бир чылдагааны ол. Чонувуста чылгы мал бар-дыр, ону эзертээш, чүгле шаап мунар болган-дыр бис, өске бөдүүн кара ажылдар кылдырбастаан. 1950

чылдан бээр машина-трактор көвүдээрге, аңаа ынангаш аъттың ажылын кагган, ол үеде төртүтүнгеннер ам 56 харлыг, пенсияже үнүп турар, аъттың дериг-херексе-

ужурум — ол аъттың чааскаан 2-3 аътты солуптар күштүүнде. Шаанда бис чер аңдарарда 2-3 аътты кожуп ап турган болзувусса, бо мөге аът кошкан үш андазынны чааскаан шыдажыптар – трактор-биле дөмей. Бис канчап шагда тас өшкүнү «далдааш», хоюг дүктүг ангор өшкүжө туралай бердивис, ол ышкаш, мөге аъттың күжүн

тарны, хөм, алгы, аргамчы эттээр, дой, бетон хоюдар херекселдерден чогаадып кылыптар болза, чоннуң биче бүдүрүлгелери эң херектиг ажылдарны шуудадыптар деп бодаар мен.

1940 чылда биске «Кирбиш-Сарай» деп тууйбу кылыр артель ажылдап турган, оон доюн 4-5 аът дуогулары-биле бастырып тургаш

ЭҢ КОЛ ӨЗЕК-ТИР

көдээ ишке ажылга дээр күзелден көдүрүлгөн хөөн-дүр ийин. Ону борта чуртувуска өстүрүп азыраар болзувусса, элчигеннерден чыдып калбас-ла боор.

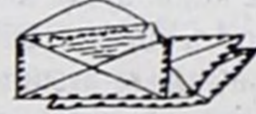
Сөөлгү үеде ажыл-агыйны сегидер дээш дөрт адыры эдехере тыртар деп турары кончуг шын-дыр. Көдээ ажыл-агыйны сегидер дээш дуу ону ынча хууга көдүрер деп кыйгырарының бетинде, көдээ иштиң бодунуң биче бүдүрүлгелерин эт-чепсек-биле хандырып, дерип эгелээр болза ынчан ажыл бүдүрүкчүлүг болур деп саналдыг мен.

Суг-биле ажылдаар ыяш дугуйнуң белини бодап тургаш кылгаш, халас агып чыдар кара-суг күжүн бүдүн чыл дургузунда чоннуң амыдыралына ажыктыг «шимчедикчи» (двигатель) кылдыр тургускаш, аңаа дээрбени, электрелиг моторну, чазаныр станок-

тууйбуну хептеп кылып турду. Ам бо шагда ук ыяш дугуйнуң дузазы-биле тууйбу хептеп кылыр ажылды база кылып ап болур. Чедир кылдынмаан бажыңнарның тууйбузун бузуп хилинчектенип турбайн, звено, бригада боду бо ажылды кылыптар болза, тус черниң хереглекчилерин хандырыб-шаан, бодуңарның олча-ажыңнарны көвүдөдип чоруй баар силер, бо дээрге эң бөдүүн бирги чергениң ажыл-үүлөзи-дир.

Көдээниң талантылыг ишчилери техниканы ажылгаышаан, бөдүүн тыва арга-биле аът, шарының, сугнуң күжүн ажылгап тургаш, бүгү ажыл-ишти чиик арга-биле кылырын амыдырал боду негеп келген, чүгле тура-соруктуг шимченири артты, үлөнер бүтсүн.

Бады ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.

Чагаалар аразындан

АРБАН-СУМУ БАШТАП...

2005 чылдың Делегейниң херээженнер хүнү март 8-ке тураскааткан байырлыг хурал Улусчу чогаадылга бажыңыга болган, чон-даа хөй, республиканың кожууннарындан келгеннер бар. Дайынның, тылдың, күш-ажылдың хоочуннары, маадыр иелер, алдар-аттыг мурнакчылар дээш, кымнарны чок дээр. Ада-чурттуң дайынының киржикчилерин, дайын үезинде тылга ажылдап чорааннары, маадыр иелерни орден-хавыязын кадап алган шиник-чараш кеттинипкенде көөрге, магаданчыг-даа, солун-даа чорду. Байырлыг хуралдың киржикчилери — хүндүлүг улуг назылыг хоочуннарга шаңнал-макталды Чазаавыстың Даргазы Ш. Д. Ооржак тыпсырга, чыылганнар үзүктел чок динмиттиг адыш часкаашкыны-биле үдеп турду. Дайынның киржикчилеринге, тылдың хоочуннарына Тиелелгениң 60 чылынга тураскааткан Юбилейлиг медальдарны тыпсып, шаңнап турда, бир-ле дыңнаарымга, бистиң сумувустуң даргазы чораан Бажың-Алаак суурнуң хүндүлүг хоочуну Чажаң Чозукпановнаны адаарга өөрээнимден олудумдан туруп алгаш адыш часкап турганымны билепкеш, дораан олуруп алдым.

Чажаң Чозукпановнаны көөрге сезен чоокшулап бар чыдар-даа кылдыр көзүлбес. Ам-даа биезги хевээр, дурт-сынының, мага-бодунуң көрүштүүн салбаан чорду. Ол черле аныяндан онзагай угбай болгай. Оожум-топтук, кижизиг, чараш, тыва херээженнерде база бир төлөптиг кыстарың бирээзи, кожууннуң херээжен чонунуң аразыңа көшкүн амыдыралдан уштунуп, чаа сууржуң амыдыралче шилчириңиң талазы-биле хөй ажылды кылып чорааннарның бирээзи деп билер мен. Бо кезээге ону чон мурнунга үнүп кээрге көргөш, хөй-ле сактышкыңнарга сеткилим алысты: баштай-ла Чажаң Чозукпановнаны 50 чылдарның эгезинде Бажың-Алаак школынының эге класстарыңа өөренип тургаш, Чадаана хемден суглап чорда, чоон чаштарын сонуургап, мунган адының беднин, улуун магадап, кайгап көргенимни дыка тода сактып олурдум. Ынчаарда суурувуска ниити кудук-даа чок, Бажың-Алаак чаа-ла «Искра» колхозтуң төвү кылдыр туттунуп,

хөгжүп турган үези ол. Ол чылдардан эгелээш-ле, кожууннуң өске суурлары-биле бир дөмей, бистиң Бажың-Алаакывыс база сайзырап, хөгжүп эгелээш. Суурнуң, колхозтуң шалкын хөгжүлдөзүңгө, оон ажыл-агыйының бурунгаар депшилгезинге дуржулгалыг, кончуг шыырак колхозувус даргазы Монгуш Допур-оолович Доктугуну маңаа адавас аргам чок.

Чажаң Чозукпановна Чадаана сумузунга ажылдап турда, «Искра» колхоз республикага шыырак көргүзүлгү ажыл-агыйларның бирээзи турган. Суурувустуң тудуг-сууру шалкыны-биле туттунуп, чоннуң амыдыралы хүнден хүнчө экижип, турум культурулу амыдырал дээш чон ортузунга ажыл кончуг шыырак турган. Өг-бүлө бүрүзү дагаа-хаван азырап, ногаа, картофель тарып, кудумчулар аразыңа бедик культурулу, эки амыдыралдыг өг-бүлө дээш соцчарыштарлыг ажылдап турганын-даа сактып олурдум. Суурнуң чонунга кончуг чоок, оларның ажыл-амыдыралыңа улуг кичээңгейлиг, ылап-ла төрөөн чери, төрөл чону дээш ажылдап чораан удуртукчуларны чон аажок хүндүлээр. Ынчангаш Бажың-Алаактың улуг назылыг чурттап чыгарып ону ам-даа «Чажаң-Дарга» деп чугаалажыр болгай. Оон өөнүн ээзи Бири-Санаа Монгуш, кожууннуң көскү ажылдакчыларының бирээзи чораан. Ол өг-бүлөзүндөн, чырык өртмөйдөн эрте чарлып чоруткан. Чажаң Чозукпановна 4 уруглары-биле чааскаан артса-даа, бодунуң кызымаккай шыдамы-биле оларның шуптузун эртем-билиглиг кадрлар кылдыр өөредип, өгөлпө-баштап алганы дээр-ле, иениң кызымак, бүдүштүг төлөптениң херечизи ол. Чүгле уругларын, бодунуң ажы-төлүн уштап-баштап чоруур эвес, а харын-даа Бажың-Алаактың аныяктарының, чонунуң ажыл-амыдыралын сонуургап олурар хүндүлүг хоочун.

Арбан-суму баштап ажылдап чораан шак мындыг эки сеткилдиг, эриг баарлыг хоочуннарывыс чон аразыңа үр-ле чурттап, аныяктарга арга-сүмезин берип-ле чоруур болзунам!

Чигир-оол КОНГАР,
күш-ажылдың хоочуну.
(Гонорарын «Шын» солунга).

ЭГЕ БАЗЫМ БОЛУР

Көдээ ажыл-агыйың хөгжүдөр дээр национал төлевилелге хамаарыштыр бодунуң амы-хуу саналымны кирикседим. Бистиң Улуг-Хемниң Арыг-Үзүү суурунда чоннуң көвөй кези саап ижер инек чогуңдан кара шай ижип олурар. Хынап көөр чүве болза өске суурларда байдал база арыг-үзүүжүлөр-биле дөмей-ле ыйнаан. Ынчангаш Чазак Даргазы Ш. Д. Ооржактан база көдээ ажыл-агый сайтыды В. Лавриненковдан көдээ суурларда инээ чок өрегелерге үжен муңап чээли бээрин

дилеп орап кижидир мен. Шак мындыг хемчегниң тыва черге, тыва чонга дөмөк-дузалыгы кызыгаар чок.

Бир эвес кожавыс областардан кыс молдургалар саткаш, көдээде чединмес өрегелерге үлөптер суг болза, Тываның көдээ ажыл-агыйының бутка туруп кээриниң эге базымы болур деп санаар мен. Саналым бо-ла ийин.

Шойдак-оол ХОВАЛЫГ.
Арыг-Үзүү, Улуг-Хем кожуун.

ААРЫЫРГА БЕРГЕ-ЛЕ-ДИР

Мен 1989 чылда дегдирип, бронхиттеп, ханым базышкыны база улгадып аараан мен. Ынчан мени Арыг-Үзүү эмнелгезинге эмчи Галина Сатовна Даржай эмнеп турду. Ол дыка-ла эки эмчи чораан, ээлдек болгаш эмнээр талазы-биле билии шыырак. Аарыг кижилерге каржы-дошкун эвес, эптии-биле оларны хүлээп алыр. Мээң тыныштаар, хан базышкыны аарыгларымны эмнээр-даа черле үзе эмнеттинмес, берге болган. Оон бээр ам 16-17 чыл чедип турар.

2005 чылдың октябрь айда ханым базышкыны улгаткаш, ат-ла боор часкан мен. Кызылда башкы уруум Кызылдың 2 дугаар поликлиниказынга чедирген. Оон поликлиниканың улуг эмчизи Оксана Баазаңовна Суваң хүлээп ап, мени эмнелгеге чыттырып алгаш, эмнеп эгеледи. Ол эмчинин билии база шыырак-тыр. Оон ачы-дузазы-биле ханым базышкыны экижээш. Эмнелге арыг-силиг, аш-чем-биле хандырылганы база эки-дир. Эмчи сестралары Сылдысмаа Кошкар-ооловна Ооржак, Чечек Монгушовна Санаа олар биче сеткилдиг, аарыг кижилерни айыткан шагында сыкыртып, өске-даа хемчеглерни ап, эмнеп турарлар. Ол ышкаш 2005 чылдың декабрь айда онкология эмнелгезинге чыткан мен. Мени кезер эмчи Орлан Аркадьевич Карнилов кезип эмнээш. Ол аныяк эмчини даштындан көөрге безин сеткил-сагыжы чымчак, үргүлчү хүлүмзүрүп чоруур. Ында ажылдап турар санитаркалар Орланмаа Шойдар-ооловна Дойбухаа, Айлаң Шаравиевна Монгуш аарыг улус чыдар өрээлдерни доктаамал чуп, арыглап, кыштай албас аарыг кижилерни арыгларың черже чедирип турарлар. Ындыг ээлдек, ак сеткилдиг, дузаарга кижилерниң ачызында

чон сегип, оларга өөрүп четтиргенин илередип турар. Ынчангаш эмчилерниң ачы-дузазын көрүп чор мен. Ол ышкаш Сукпак эмнелгезинде Елизавета Орус-ооловна Күжүгет база бир дузаарга эмчинин бирээзи чорду. Амгы рынок үези берге үеде аарырыңдан багай чүве чок боор-дур. Кадык-шыырак-ла болза, кайын ажырап, үе чеже-даа берге болза аан. Ынчангаш үстүнде адын бижээш эмчилеримге улуу-биле четтиргенимни илеретпишаан, оларга кезээ мөңгөде аас-кежикти, каң дег кадыкшылды, амыдырал-чуртталгазыңа экини күзээр-дир мен.

Бо рынок үезиниң аар-бергезин база эскерип көрүп чор мен. Эм-таң өртээ улгаткан, үне чок акшаны хөйүнү-даа алырга, аш-чем, эм-таң садарга-ла, ол-ла дораан төнүп каар. Ынчангаш аарыг-аржык кижилерге дыка-ла аар-берге үе-дир бо. Ол ышкаш эмчи шинчилгези эртерде, УЗИ кирерде, хан дужаарда безин акша төлээр боор-дур. Бир эвес акша-төгери эвээш кижиге болза, ол-ла-дыр, алды оранче «кызыл дустап» чоруптар. Кижиге бөдүүн сеткил-биле бодап көөрге, черле дыка-ла багай үе-шаг-дыр бо. Ынчангаш бо талазы-биле Россияның Чазак даргалары шыңгыы хемчегни тургузуп, чоннуң чаагай амыдырал-чуртталгазыңа кичээңгейни угландырып көргөн болза деп бодаар мен. Че, харын, кадык-ла болза, үе-шаг чеже-даа нарын берге болза, инек-малдан тудуп, тараадан тарып-ла тургай. Чүгле аарырга багай-дыр, ол дээрге азырадыкчы хөөн эвес-тир.

Янчай БҮРБҮ.
Чаа-Хөл кожуун, Ак-Туруг суур.

Кызылдан үнгеш, чиге мурнуу чүкче хаптывыс. Чазалгы Корукка «Волга» ана караңнаар чүве бурунгар угланган чор. Ша-даа болбаанда, Тос-Булакты эрте дүштүвүс. Удаваанда «Чедер» курорттун барааны көстүп келди. Курортче баар орукту эрте каккаш, Янчат Маадырның аалынче ээптивис. Аалга чоокшулап олурувуста, оруктан ырак эвесте, кудук чанында, ыңай көрнүп алган кижиге тур, бистиң талавысче-даа көрүнмөс болду.

— Чушкуузун көөрүмге, Василий Оюнович-даа ышкаш, каям, кудукче ээвидем — деп, Шаңгыр Биче-оолович чолаачыдан дилейдир. Чедер бээривиске, шынап-ла, Василий Оюнович Янчат болду. Хол тутчуп мендилештивис.

— Силер-биле бичи чугаа бар ийин. Үе-шагыңар кандыг ирги, Маадыр? — деп айтырдывыс.

— Үе-шак бар, ажырбас. Аалга барып туруңар, мен соңардан дораан чедер бээр мен — деп, ол хүлүмзүрү аарак харылады.

Маадырның бодунун бажынын өөнүң ээзи Кара-кыс Даваевна ийи уруу-биле кады чугайлап турар болду. Удавас май 1-ниң байырлалы-ла болгай. Маадырның уругларының бажынынга үжелээ хөөрежи пат болдувус. Василий Оюнович бодунун амыдырал-чуртталгазын далаш чокка сактып чугаалап ор.

— 1932 чылдың чеди айның он ийде Таңды кожуунун Элегес сумузунга арат өг-бүлөгө төрүтүнгөн кижиге мен. Бичимден турала, ада-иемге дузалажып, ажил-ишке дадыгып эгелзэн мен. Эрткен чүс чылдың дөртөн чылдарының эгезинде Чал-Кежиге Буденный аттыг орус, а Элегес хемниң оң талакы эринге «Тиелелге» деп тыва колхоз тургустунган. Чал-Кежиге орус эге школа, а «Тиелелге» колхозтуз төвүнге тыва эге школа ажитынган чүве. Тыва эге школага бо чанывыста олурур Шаңгыр Биче-оолович-биле кады өөренип турдувус. Эге школаны дооскаш, Бай-Хаак чеди чыл школазынга өөренип кирдивис. Аңаа алдыгы классты дооскаш, оон ыңай өөреним барган мен. Чүге дээрге шыырак мага-боттуг, узун дурт-сынныг элээди эр апарган мен. Бичи өөреники оолдар, уруглар аразынга көскүм аажок аан. 1950 чылда Бай-Хаак МТС-ке (машина-трактор станциясы) трактористер курузунга өөренип кирип алдым. 1951 чылдың чазынында өөрөдилгем дооскаш, Элегес сумузунун «Тиелелге» колхозунга кээп ажилдап эгеледим. Удаваанда «Тиелелге», Буденный аттыг колхозтарны «Элегес» совхозка база «Коммунизмниң херели» колхозка каттыштырыпкан. Ынчап «Элегес» совхозтун ажилчыны апарган мен. Чогум-на аңаа ажилчин кижиге бооп мергежээр, дадыккан мен. Коллектив, эп-дем, бот-бодунга дуза деп чүвени ыяк шынгаздып алган черим ол ийин — төрзэн Элегезимниң совхозу.

Амыдыралым аайы-биле 1955-1958 чылдарда, барык дөрт чыл дургузунда, Элегес-Аксының хөмүр-даш уургайынга ажилдап турдум. Шахтер ажилчин кижиниң аар-берге мергежил аңаа шынгаздып алдым. Кады ажилдап турган эш-өөрүм мээң мурнумда Менгир шахтазынга ажилдап турган боор чораан. Ол шахта чазылган соонда, Элегес шахтазынга ажил эгелзэн чүве-дир. Мен чогум-на шахтер мергежилим моон эгелзэн мен.

— Чазылган шахтаны чүге Менгир деп адап турганыл? — деп сонургадывыс.

— Менгир деп сөс шаңгыр дээр уткалыг сөс дээр чүве. Кара угаан-биле бодап көөрге, ук шахтаны оон довурааның, дажының өңүн барымдаалап ынчаар адаан хире. Даштары чогум ак эвес, а шаңгыр азы менгир кылдыр көстүр даг чораан.

— Менгир шахтазы канчап

часты берген чүвел, билер силер бе, Василий Оюнович?

— Чогум билбес мен, а дыңнаан мен. Хамык-ла айыыл-халап колдуунда-ла кижилерниң серемчилел, меделер, харысалга чогундан бооп турар. Дагдан улуг даш чулуп баткаш, шахта аксын барык дуй чыдыпкан дээр чүве. Ол дашты шимчедип чадап кааш, тепсир бүдүмөл салгаш, чазылдырып үндүрүпкен чүве-дир. А шахта иштинде чүнү чок дээр: довурак-доозун, агаар-хей дээш,

оон-даа өске. Улуг оттан оларның часты бээр кымга-даа билдингир.

— Силер таакпылап турдуңар бе, Василий Оюнович?

— Турга-ан. Кижиге амытан дыка-ла кезевес боор чүве. Менгир шахтазының частышкыны дыка күштүг болган дээр. Дагдан чулуп баткан бажың дег улуг даштар амдыгаа дээр ховуда чыткылаарын эрткен-дүшкөн чорумалдар көрүп турлар-ла ыйнаан. Частышкыңа таварышкан хөөкүй кижилерниң мага-бодунун чамдык кезектери Улуг-Хем кыдыындан бээр чыткылаан дээр чоржук. Өршээ, Хайыракан, бак чүве ыңай-ла турзун! Ол частышкының уржуктары бо үеде безин уламчылавышаан, көрүңер даан. Дагның ишти амдыгаа дээр хып чыдар-дыр. Ында чыдар хей хөмүр-даш шупту хүлденип каарга, даг боду ойлуу дүжөр чадавас. Ооң уржуктары та кандыг боор чүве...

Мен Элегес шахтазынга дагжылап эгелзенимни дем чугааладым. Шахтага ажилдаары берге-ле. Улуг-Хемниң дүвүндөн безин он беш метр куду чер иштинге ажилдап турдувус. Шахта ишти үргүлчү суглуг чыдар. Чүге дээрге ооң дээвириңден суг үзүк чок дамдылаар. Идик-хеп өл суг болур. Кыжын шахтадан үнгеш, хеп солуттунар бажыңга кээп турда, идик-хеп кордаа доңуп каар чүве болгай. Сөөлүңде Кызыл-Хавак хөмүр-даш уургайынга ажилдап турдум. Ажилчин кижиниң шыңгыи шылгалдазын шыдажып эрткеним ол. Ажилчин аңгының езулуг төлээлекчизи апарган мен. Корум-чурумум-даа эки, акша-шалыңым-даа четчир турган. Ынчалза-даа көдээ-биле холбашкан кижиге хоржок боор чорду. Сагыш-сеткил, угаан-бодал, ал-бот көдээ чардыгар, чүткүүр. Ынчангаш 1958 чылда «Тиелелге» совхозка ажилдай берген мен. Чүге дээрге, бирээде, ол совхозка катым, кат-ием малчыннап турганнар. Бо Кара-кыс-биле өг-бүлө апарган болгаш ада-иевистиң ажилдап турган совхозун шилип алганымыс ол. Ийиде, «Тиелелге» совхоз ынчан чаа тургустунган, кур болгаш куруккан черлерни шынгаздып алып угланышкының ажил-агыл турган. Ол республикада эң улуг совхозтарның бирээзи чүве. Янзы-бүрү марканың 120 хире тракторлары, 80 ажыг автомашиналары, 60 хире комбайннар бар турду. Совхозтун

Чылдар болгаш кижилер

ЯНЧАТ МААДЫР

төвү — Кур-Чер суур кыска хуусаа иштинде база аажок өзүп, сайзырап келген. Ындыг совхозка ажилдаары сонурганчыг болбайн аан. Ажилчин күш чедишпес турган. Ынчангаш чөөн, барыын кожууннардан хей-хей өг-бүлелерни көжүрүп эккелген. «Тиелелге» совхоз шак ынчаар хөгжүп, сайзырап, сурагыл ажил-агылдарның бирээзи апарган. Ооң кол угланышкыны — чер ажылы турган. Ооң девискээринге тос бригада ажилдап турду. Совхозка келирим билек, мени сески бригаданың тракторизи кылдыр хүлээп алганнар. Бригадага барык он чыл трактористеп ажилдадым. Ол үе дургузунда калбак мергежилдик механизатор апарган мен. Ол дээрге тракторга-даа, комбайнга-даа ажилдаар эргелиг болганым ол. Шынарлыг кылган ажилым дээш, үргүлчү мактадып турдум. Күш-ажылдың корум-чурумун чаңгыс-даа катап хажыдып көрбзэн мен. Агрономнар мээң аңдарган, чаштырган, кестирген шөлдеримни чүгле эки шынарлыг деп хүлээп алыр турганнар.

1969 чылда мени сески бригаданың бригадиринге томуйлааннар. Мен аңаа улуг өөрүвөдим-даа. Чүгө харысалга улгаткан деп чүвени угаап билип турган мен. Кижиге шыдавас чүве бар эвес деп бодапкаш, бар-ла шаам-биле кызыпкан мен. Бригада чеди муң гектар тарыыр шөлдүг турган. Дөрт муң хире гектар черге үрезин чаштырып тарыыр, үш муң гектарны дыштандырып азы «парлап» турдувус. Магалыг-ла бедик дүжүт өстүрүп турган бис. Чамдык чылдарда бир гадан үжен центнер кызыл-тасты ажаап турдувус. Эскээр чугаалаарга, дөрт муң гектар черден он ийи муң тонна тарааны ажаап ап турганымыс ол-дур. Магалыг-ла турган аа! Шак ындыг бедик көргүзүлгү дээш 1971 чылда ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунун чарлыгы-биле меңээ Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты тывыскан чүве. Ол дээрге бүгү бригаданың шанналы деп билип чораан болгаш билип чоруур-даа мен. «Бригадага үжен хире кижиге ажилдап турган болгай. Оларның кайызынга-даа Маадыр ат тыпсып болур турган» — деп, Василий Оюнович кады ажилдап чораан эш-өөрүнүн дугайында хей-ле чылыг сөстөрнү чугаалап олурду.

Сески бригаданың карак четпес делгем шөлдери Хөл-Адаанга чаттыла берген чыдар ийикпе. Топтап көрүңер даан даргалар! Дөө ол хөл кыдыында агарып көстүр чүвелер бар-дыр бе? Сески бригаданың төвү аңаа турган. Ынчан орта тудуглар эңмежок

чүве: чемненер чер, ниити чуртталга бажыны, кызыл-булун, дөрт «К-700» деп трактор болгаш өске-даа машина-техника сыңа бээр МТМ дээш, оон-даа өске. Бригада төвүн тудуп эгелзэни мындыг чүве. Бистин бригадасыка Тока дарга үргүлчү кээр турган.

— «Бригадаңа Тока дарга келир дээр-дир. Дүрген хавыт» деп мени сагындырлар. Чедер бээрге, механизаторларны чыып алган, олар-биле чугаалашкан, каткы-иткизи дендээр турар дарга-ла болгай — деп, Маадыр сактып чугаалап олурду.

— Дарга бир-ле чорааш, совхоз директорунга чугаалай-дыр: «Маадырның бригаданың төвүн чагаайжыдыр тудуп бериңер.

Арга-дуржулга солчуп, өскээртен улус келир болгай. Черле ынчаш Маадыр кижинин бригадасы үлгерлиг көрүштүг турар ужурлуг. Оон эгелзеш, тудуглар чоорту туттунуп эгелзэн чүве ийикпе. Баштай-ла чемненер бажыны туткан. Оон соонда өске тудуглары... Ам ол бүгүнү үлтеп-тонап, үрөп-бузуп каапканынга таан хомудаар-дыр мен ийин — деп, Маадыр хараадап чугаалап турду.

— Уруг-дарыыңар чежел, Василий Оюнович?

— Бис өөм ээзи Кара-кыс Даваевна-биле кады алды ажы-төлдүг бис. Үш оол, үш кыс. Олар шупту өг-бүлелиг, ажил-агылыг. Оолдарымыс машина-техника-биле холбашкан мергежилдик. Уругларымыс бухгалтер, экономист, кижиздикчи эртем-билигилг улус. Ирита «Тиелелге» совхозтун кол бухгалтеринге ажилдап турду, Ирина — садик эргелекчизи, Анжела — экономист кижиге.

Он чеди уйнукарлыг бис. Уйнукарлыгымыс уруглары дөрт кижиге. Бай-бай болду бис ийин — дээш, Василий Оюнович хүлүмзүрүп кагды.

— Арат ажил-агыыңар кайы хире чоруп тур? — деп сонургадывыс.

— Ийе, арат ажил-агыымыстың байдалы шымбай. Хой-өшкү 500, бода мал 80 баш чедип тур. Чылыг малывыс арай пат, дөрт-ле баш. Оорлар-дыр. Мал черле чандыр көрбөс, сүрүп апаар. Ажил-агыымыста дугуйлуг, илчирбелги ийи трактор, чүкк сөөртүр «ГАЗ-53», «УАЗ-469», комбайн бар. Тараа чарбалаар дээрбелги бис.

— Тараа тарып, өстүрүп турар силер бе? Дүжүдү кайы хире боор-дур?

— Бурунгу чылын он гектар чинге тараа тараан мен. Дүжүдү эки болган. Садарын садып, чирин чип, чарбалаарын чарбалап каапкан бис. Чарба-биле хаван азыраарга, ана магалыг-ла!

— Көдээ ажил-агыының моон соңгаар салым-чаяны кандыг боорул? Бо дугайында бодалыңар чүл, Василий Оюнович? — деп сонургаан бис.

— Арат ажил-агылыг-даа болзумза, көдээ черге коллективтиг, ниитиниң ажил-агылыг турза эки деп бодаар мен. Ниитиниң ажил-агылыг демниг, күштүг, ажыктыг деп чүвени шуптувус билер бис. Ынчалза-даа коллективтиг ажил-агылыгы катап тургузары кончуг берге хире-дир.

Чоокта чаа аалывыска Вадим Орамбаливич Оюн чорду. Кооператив хевирлиг ажил-агылыг тургузар сагыштыг кижиге болду. Оон-даа чөм эреп олурар мен. Ынчалза-даа ол берге деп чүвени билер мен. Машина-трактор чок-

тур. Кадрлар тарап, эстип калгандыр. Кывар-чаар чүүл өртээ шуут бажын ашкан-дыр. Техника өртээ миллионнар-биле санаар апаргандыр. Мынчап кээрге, чарыгдал денди улуг болур. Ооң кырынга үндүрүглери кадылтарга, чүү болгу дег-дир? А богда, берге айтырыг. Бистин бо үевисте арат ажил-агылыг-биле месилдешсе эки боор деп билер-дир мен. Ынчалза-даа мында нарын айтырылгар база хей. Кывар-чаар чүүлдер өртзөн ап көрээлиңер. Эмин эрттир улуг-дур. Мен илчирбелги трактор-биле далбый тыртар, дугуйлуу-биле сизген кезер, бөлөрдир мен. Ажилдың хемчээли улуг эвес. Ол хирезинде-ле чарыгдал дыка улуг боор-дур. Артык кезектерниң өртээ шуут дендеп барган. Мындыг улуг өртектөр турда, ажил-агылы дораан сотка олуруп болур. Президент дөрт национал төлөвилел чүткүдүп тур. Оларның аразында көдээ ажил-агылы база бар болду. Оон черле бир чүве үнер боор деп бузуреп олурар кижиге-дир мен. Көдээ ажил-агылының катап хөгжүп кээринге бүзүрелим улуг.

— Күрүне Думазы Маадырлар дугайында хоойлу хүлээп алган болгай. Ук хоойлу же Совет Эвилелиниң база Россияның Маадырлары кирген, а Социалисттик Күш-ажылдың Маадырлары кирбзэн. Мону чүү деп бодаар силер, Василий Оюнович?

— Күрүне Думазы чонга удур хоойлуларны хүлээп ап турарын бо-ла дыңнаар-дыр мен. Ол шын эвес угланышкың-дыр. Чигелделерни акша-биле солаан хоойлу база бөдүүн чонун эрге-ажынынга чиди-биле дегди. Маадырлар биле Маадырлар демей-ле болгай. Күш-ажылдың Маадырларын аңгылаан херээ чүл? Маадыр ат дээш меңээ Москвадан айда дөрт муң рубль чорудуп берип турар. Совет Эвилелиниң база Россияның Маадырлары айда чээрби беш муң рубль ап турар-дыр. Чүге ындыг улуг ылгалдыгыл? Күрүне Думазының депутаттары канчап-канчаар угаадыр боор. Кара туразында улус ыйнаан ол. Ынчаар-ла бодаар-дыр мен.

Ийе, Янчат Маадырның угаап билип олурары черле шын. Ону бадыйткаары-биле дараазында чижекти кирип көрээли: 2005 чылдың төнчүзүндө бүгү Россияда 4044 Маадырлар бар турган-дыр. Оларның аразында 944 кижиге Совет Эвилелиниң болгаш Россияның Маадырлары, 3100 кижиге Социалисттик Күш-ажылдың Маадырлары. Бо дээрге улуг, хей каат дөрт бажының азы ийи ортумак сурунун чурттачыларының санынга дең чургай-дыр. Бо хире улуг, байлак, күчүлүг чурт — Россия Федерациясы каш-ла муң Маадырларның эки чурттаарынга чогуур, төлөпиг байдалдарны тургузуп берип шыдавааны ол бе? Бирээде, ол-дур. Ийиде, Маадырларның эң-не хей кези — Социалисттик Күш-ажылдың Маадырлары хоойлу кирбейн баргандыр. Бистин Күрүневисте — Россияда чөптүг, шынныг чорук бар бе? Бо айтырылгарга харыыларны номчукчу боду тып аар боор деп бүзүредивис.

Моон-биле Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры Василий Оюнович Янчаттың дугайында чугаавыс доозуп каалы. Каң кадык, аас-кежиктиг, узун назылыг болурун Маадырга, ооң өг-бүлө-зинге, уруг-дарыыңа, дөргүл-төрелинге чүректин ханызындан күзеп каалы.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ,
Шаңгыр КУУЛАР.

ПЕДАГОГИКА

Чуруму кошкак уругларның «Идегел»

Чоокта чаа республиканың «Идегел» школа-интернадынга интернат албан черлериниң уругларының социал чаңчыгышыкынынга (адаптация) тураскааткан «төгерик стол» болуп эрткен.

Ук «төгерик столга» ТР-ниң күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының талазы-биле сайыдының оралакчысы О.Д. Куулар, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының өөреникчилер болгаш студентилерниң социал деткимчезиниң талазы-биле килдис эргелекчизи М.Т. Удумбара, ТР-ниң Хойлуужудулга палатазының депутаты Т.Б. Куулар, ТР-ниң Иштики херектер яамызының назы четпээннер талазы-биле улуг инспектору И.С. Шойгу, ТР-ниң Уруглар эргези камгалаар ачыбуян ниитилелиниң удуртукчузу С.Ч. Ооржак, Республиканың «Чаагай сеткил» төвүнүң директору Р.С. Даваа, «Сайзырал» педагог психологтук төптүң назы четпээн уругларны түр када тудар төптүң ажилдакчылары, Тес-Хем кожунунуң назы четпээннер талазы-биле инспектору, республиканың өске-даа интернат албан черлериниң ажилдакчылары болгаш төрелдер комитеттериниң төлээлери киришкен.

Аңаа «Идегел» школа-интернаттың директору С.Н. Аракчаа уругларның социал чаңчыгышыкының угланышыкынарының талазы-биле ажилының түңнелдеринге хамаарыштыр илеткел кылган. Ооң соонда школа-интернаттар аразында арга-дуржулга солчулгазы болуп эрткен.

«Төгерик столдун» ажилының мурнунда уругларның кылган ажилдарының делгелгеви, концерти болгаш спортчу көргүзүлгелери аалчыларның улуг сонургалын хайныктырган.

«Идегел» школа-интернатта амгы үеде 75 өөреникчи чурттап турар. Социал амыдыралы чедим-

че чок, арага-дарыга сундулуг, хей-ады кудулаан өг-бүлелерге, бир болза чартык өг-бүлелерге өзүп доругуп турар уруглар бо школага кээрде-ле багай чаңчылдарга шондурупкан азы алзыпкан келир.

Ада-иениң уруг-дарыынга каржы-хажагай чоруу уругларга улуг салдарлыг болур, ол бүгү школа-интернатта кээп турар уругларның аажы-чаңындан илден. Чеже-даа бичии болза, амыдыралдың бүгү талалыг бергелерин көргөн уругларга ниитилелдин талазындан ханы болгаш доктаамал кичээнгей негеттинип турар. Багай салдарга алзыпкан уруглар өскелерге бүзүрөвөс, келир үези дээш сагыжы аарывас, чүткүл чок, аажы-чаңы доктаамал эвес, каржы-хажагай, боттарың туттунуп билбес болур-дур. Оларны үезинде карактавас болза, хулиган чорук кылырынга, оорланырынга, арага ижеринге, таакпы тыртарынга, харын-даа наркотиктиг бүдүмелдерни шенээринге, ажыглаарынга чедирип болурун билер бис. Кандыг-даа сонургал чок уругларны башкыларның талазындан күш-биле амыдыралдың эки талаларына өөредир, өөредилгезинче хаара тудары, арыг-силег чорукка болгаш күш-ажылга чаңчыктылары – дыка харысалгалыг ажил.

Уругларны интернатка чаңчыктырып алырының талазы-биле ук школада өг-бүлө, социал педагогтар, психологтар, класс башкылары болгаш кижизидикчи башкылар аразында демниг ажилдап турар. Ол ышкаш уругларның чурттаар чериниң бүдүн-бүрүнүн болгаш өңчү-хөреңгизиниң онча-

мендизин камгалаарының талазы-биле тускай хемчеглер алдынып турар.

Кичээлдер бичежек өрээлдерде эртип турза-даа, школа уруг бүрүзүнүң харык-шинээниң аайы-биле бот-тускайлаң өөредилгени чорудуп турар. Бо таварылгада психолог башкыларның ролю канчаар-даа аажок улуг. Школада тускай эмчи психологтук төп бар.

Школачыларның чогадыкчы чоруун сайзырадыры-биле кичээлден дашкаар үелерде янзы-бүрү бөлгүмнер, секциялар ажыттыңан. Школа-интернатта бот-башкарылга талазы-биле «КУШ» уруглар организациязы ажилдап турар.

Уругларны күш-ажылга чаңчыктылары-биле школада, интернаттарда болгаш столоваяда дежурныйлашкын организааттыңан. Субботник үезинде уругларны школа чанында участка ажил-биле хаара тудуп турар бис.

«Идегел» школа-интернат тургустунганындан бээр дыка хөй черлер-биле быжыг харылзаалыг ажилдап турар. Оларның аразында республиканың диагностика болгаш консультация, «Сайзырал» педагог психологтук база республиканың уругларының туризм төптери, Тываның күрүне филармониязы, Кызыл кожунунуң «Авырга» спорт школазы болгаш өскелер-даа бар.

Уругларның барык шуптузу школага, интернатка чаңчыга берген. Ийи-чаңгыс уруглар школадан дезип чоруткаш, боттары-ла эеп кээп турар апарган. Кол-ла дезер чылдагааннары – кандыг-даа болза төрөөн ада-иези, дөргүл-төрели, эш-өөрү-биле ужуражып чугаалажыр дээш. Ынчалза-даа уругларның хөй нуруузу интернатты «бодунуң бажыны» кылдыр санап турары өөрүнчүг. Оларның хөй кезии эки аажы-чаңга өөре-

нип, арыг-силег болурунга чаңчыгып турар, ынчалза-даа чамдыктары ам-даа чунарынга, чугдунарынга шоолуг-ла тура чоктар. Ынчап кээрге, оларның-биле ам-даа доктаамал кижизидилге ажылын чорудары негеттинип турар-дыр, хүн бүрүнүң хайгааралы херек-тир.

Өөреникчилер аразында таарымчалыг психологтук байдал ниитизи-биле тургустунган. Психологтар кабинетинде «бүзүрел почтазы» ажилдап турар. Баштайгы чылдар-биле деңнээрге, уругларның каржы-хажагай чоруу 25 хуу чедир баткан. Уруглар сес бөлгүмде хаара туттунган.

Бо өөредилге чылында столоваяның чартыын эде дерээн, улуг эвес хемчээлдиг спорт зал ажыттыңан. Ам ында хостуг хүрештин болгаш кикбоксингениң секциялары ажилдап турар. Өөредилге болгаш эртем яамызындан алганывыс элээн каш тренажерларга уруглар күзелдии-биле хостуг үезин эртирип турар.

Уругларның бот-башкарылга организациязында («КУШ»-та) тос өөреникчи хаара туттунган. Олар «Чедийшкынче дүлгүүр», «Зарница» дээн ышкаш уругларның күш-дамырын болгаш сагынгыр-тывынгырын сайзырадыр спортчу оюннарны организааттадылар. Организацияда ажил «Чурум», «Чогадыкчы коллективиг ажилдар», «Өөредилге», «Спорт», «Бичиилер», «Камналга» дээн ышкаш угланышыкынар-биле чоруп турар.

Бистиң өөреникчилеривис өске школаларның уруглары-биле бир демей янзы-бүрү мөөрейлерде, походтарда киржип турар. Чээрби беш өөреникчи эрткен чылдың июль айда Көк-Тей дыштанылга зоназынга, Шара-Нур болгаш Тере-Хөлге эрткен экологтук хемчеглерге төлөптиг

киришкен.

Республиканың туризм төвүнче барып турар өөреникчивис «Аныяк эколог» бөлгүмнүң кежигүнү, 9-ку классчы Айгуль Дамбаның Доңмас-Суг дугайында кылган шинчилел ажылы республикага 1-ги черни ээлээш, Москва хоорайга эрткен конференцияга киржир эргени чаалап алган.

Школа коллективиниң ажылында чедир кылыр, үзе шиитпирлээр айтырыглар хөй. Ылаңгы доозукчуларывыстың школа дооскан соонда улуг амыдыралга чаңчыгып, турумчуп алыры, оларның келир үеде салым-хуузу дээш сагыш човаашкын, хар-назыны улуг уруглар бичии класстарга четкилеп кээри, оларның эртирипкен материалдарын чедир өөредир дээш, чүнү чок дээр.

Уругларның кадыкшылын камгалаар тускай хемчеглер талазы-биле ажилдарда четпестер бар. Өөренип турар корпусуvus (Спутник суурга мурнунда турган шериг кезээниң казармазы) үндүр бижиттинген тудуг болгаш кыжын соок, шык болуп турар. Уругларның кадыктын хынадып, оларны олбо эмнелге черлери чедирер дээрге безин акша-төгерик чедишпейн баар таварылгалар тургулаан. Өөреникчилеривистиң күш-ажыл кижизидилгезиниң мастерскаязының дерилгези кошкак. Улуг эвес шалындан, школаның хоорайдан ыраандан, ажилдың перспектива чогуңдан кадрлар үргүлчү солчуп турар. «Амыдырал хайнып турар» хоорай төвүнче кижилерниң чүткүүрү билдингир.

Бистиң амыдыралывыста шак мындыг өг-бүлелерден уруглар болгаш оларга тускай школа-интернаттар турбазын деп бодаар болзувусса, ону чүгле күрүне денелинге шиитпирлээр ужурлуг бис.

Мария ГАЛАЦЕВИЧ,
психолог башкы.

Кижизидилгени кошкатпаза эки

2006 чылдың бирги кварталында ТР-ниң Иштики херектер яамызының назы четпээн чурум үрөөн уругларны түр када тудар төвүнче 169 уруг кирген. Оларның 34-ү хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң уруглары болуп турар, бо уругларның өскелерден ылгалып турар чүвези – ада-иезиниң талазындан хайгаарал чок болганындан өөредилгезинден ойталап, тояанып чорууру болур. Арткан 135 уруг школаларда өөренип, өг-бүлезинде амыдыралы багай эвес диртип турза-даа, орай дүнеге чедир хоорай кезип чоруур, арага ижеринге сундулуг, түңнелинде хөй-ниити чуруму үрээр уруглар болур.

Назы четпээн уруг-дарыының хайгааралыңче кичээнгейин кошкаткан өг-бүлелер республикада хөй. Чижээлээрге, Кызыл хоорайга улуг байырлал азы спортчу маргылдаа болур деп сураг үнзе, назы четпээн уругларынга акша-көпеекти бергеш, оларның боттарың чорудуптур ада-иелер хөй. Хайгаарал чок арткан уруглар хоорайга келгеш, төрелдеринге чүгле көстүп кааш, оон кайы-бир эжиниң бажыныңче чорупкаш, аңаа эзиртип суксун ижи алгаш, орай кежээге чедир кылаш-тажып чоруурлары чажыт эвес. Ада-иелерниң талазындан шак мындыг тоомча чок, сагыш човавас чорук өске улуска эпчок байдалды тургузуп турар.

Бир чижек. Кыс уруглар хөй каат бир бажыныңың подъездизиниң иштинге дүнекиниң бир шакта арага ижип, ооң чурттакчыларының дыштанылгасынга шалтыктап турда, бир квартираның ээзи шагдаа черинче долгакан. Ылап-тап келирге, ол назы четпээн уруглар Кызыл хоорайда чурттавайн турар, а кожуннардан келген уруглар болган.

Мен бодаарымга, кожуннарның болгаш сумуларның удуртукчулары,

школаларның башкылары уругларның хостуг шагынче кичээнгейни угландырып, тус черлерге спортчу секцияларны, янзы-бүрү бөлгүмнерни көвүдеди ажилдар болза эки эвес ирги бе? Чүгле бо таварылгада назы четпээн уругларның талазындан чурум үрээр чоруктар эвээжээр деп бистер бодап турар бис. Уруглар сонургалдарының аайы-биле кандыг-бир бөлгүмге хаара туттунган турары ажыктыг.

Хоорай черлерде секциялар, бөлгүмнер хөй. Ынчалза-даа олар барык шупту өртектиг. Мырыңай элээн аар өртектиглери безин бар. Ынчангаш дыка хөй өг-бүлелерниң уруглары хостуг үезин шын ажыглап шыдавайн турар. Күзел бар-даа болза, ада-иезинде акша чокта уруг чүнү канчаптар, түңнелинде хостуг үезин чөптүг ажыглап шыдавас чорук оон үнүп кээр.

Бистиң төпке кээп турар уругларга солун болзун дээш, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажилдакчыларын солун экспонаттары-биле чалап турар бис. Уруглар артистер-биле база ужуражылгаларны эртирип турар. Назы четпээннер ол

бүгү чараш чүүлдерни көрүп, солун угаадыгы сөстөрү дыңнап алгаш-даа бажыңыңа баргаш улаштыр ажилдаар дээрге, акша-төгерик демей-ле чок болуп турарын биске ажы-биле чугаалап турарлар. Хүрээден лама-башкыларны база доктаамал чалап, номнарны номчудуп турар бис. Олар биске ам-даа кээрлер боор дээрзинге идегеп турарывысты коллективтиң мурнундан илередийн.

Ойнаар автоматтар черлеринче назы четпээн уруг-дарыың эдертип алгаш барып турар ада-иелерни эвээш деп болбас. Оларның талазындан «бичии кижини багай чүүлге өөредип турарым» ол деп чүвени медегер билбейн турары – улуг частырыг.

Ада-ие школа-биле сырый харылзаалыг турар болза, өөреникчи уругга чик болур. Ынчалза-даа чамдык ада-иелер уругларының өөредилгезин сонургавас болгулаар. Оглуңуң кичээл үзүп турганының чылдагаанын айтырарга, «Эртен өөренип чорутканна кижини» деп харыылаар, а херек кырында оглу школа барбаан болур. Ынчангаш ада-ие азы назы четпээн уругну кижизидип өстүрер хүлээлгелиг төрелдер, хамаатылар уруг келир үеде эки кижини болзун дээш кижизидилгени болгаш хайгааралды күштелдирер болза, ынчан республикавыска назы четпээн уруглар аразында кем-херек үүлгедийшикчинери эвээжээр деп билип турар мен.

Маргарита ШИРАП,
милицияның капитаны,
кижизидикчи башкы.

Өөреникчилер чагаалары Солун кичээлдерни күзедим

Бистиң клазывыста 21 өөреникчи бар. Бот-боттарывыс найыралдыг, хүндүлөжип чоруур бис. Клазывыс башкызын Николай Мөңгеевич Саая дээр.

Школага янзы-бүрү мөөрейлер, спортчу маргылдаалар болурга, идепкейлиг киржип турар бис. Ырлаарыңа, танчылаарыңа сундулугларывыс: С.Роза, Х.Милана, К.-С.Сайын-оол, а спортка ынактарывыс О.Чаян, О.Чойгана, О.Аглас, О.Меңги, О.Алим хамааржыр.

Клазывыстың эки өөреникчилеринге база чоргаарланыр бис. Оларга Д.Салбакты, Н.Чойгананы, О.Айлананы, К.Сережаны, К.-С.Эрести хамаарыштырып болур. Ынчангаш кады өөренип турар эштеримге эки өөредилгени, аас-кежикти, хөй-хөй солун кичээлдерни күзедим.

Эжиңер Алдынай СААЯ,
Саглы школазының 10-гу классчызы.

Чараш аттыг дуңмам

Мээң дуңмамның адын Айда-Сай дээр. Ол ам бир харлыг. Дуңмамның чаңы чаптанчыг болгаш солун. Каш айлыг тургаш-ла, хөй шимчээшкчинерни кылып эгелээн.

Дуңмамның карактары улуг, чажы кара болгаш тенип ойнаарыңа ынак. Шаа-биле «чугаалаттынар», демир-үжүк, саазын тутканда шокарлаттынар, бижиттинген кижини өттүнер. Мен дуңмамга чүгле экини күзээр-дир мен. Дүрген өзүп көр, дуңмам.

Диана ОЮН,
Элегес школазының 7-ги классчызы.

Үлгедиг болгаш ята

Хоойлуга удур саарылгаш...

Чадаана хоорайның 1983 чылда төрүттүнген чурттакчызы А.Монгуш хоорайның мурнуу чүгүндө Бора-Хөл ховузуна үнген черлик коноплядан белеткеп кылып алганы 5 калбак наркотиктиг бүдүмелдерин 2005 чылдың сентябрь 9-та Чадаананың Нефтебаза кудумчузунга садып-саарып тура, туттурган.

Федералдыг айыыл чок чорук албанының ТР-де эргелелиниң база Наркотиктер саарылгазының контролюнун талазы-биле федералдыг албанының ТР-де эргелелиниң ажилдакчылары оперативтиг ажил-чорудулга

үезинде А.Монгуштан ниитизи-биле 81,902 грамм (онза улуг хемчээлге хамааржыр) гашишти хавырган.

2005 чылдың декабрьның 5-те Чөөн-Хемчик кожуун суду хоойлуга удур наркотиктиг бүдүмел

садып-саарган А.Монгушту РФ-тин КК-ниң 228.1 чүүлүнүн 3 кезээниң «г» чүүлүн езугаар буруулуг деп санааш, 6 чылга хосталгазын казааш, шыңгыы чурумнуг эдип-чазаар колонияже чорудар кеземче ялазын үндүргөн. Суд ооң буруузу чигедир байдалдарны — шиитирип чорбаанын, эки мөзүшнарлыын айыткан характеристиказын, өг-бүлө байдалын өөренип көргөн.

Эжиниң дилээ-биле

Хамаатылар Б.Ш.Хертек биле О.Х.Чүлдүм Кызыл хоорайның Рабочая кудумчузунда идик септээр мастерскаяга ажилдап турган. Олар кайызы-даа өг-бүлелиг, назы четпээн ажы-төлдүг, мурнунда шиитирип чорбаан. Ындыг турбуже олар хоойлудүрүм хажыдып, кемниг херек үлгедиринден чалданмааннар.

Эрткен чылдың сентябрь 8-те оларга наркотик садып алыр күзөлдүг кижичи чедип кээрге, Байлаң-оол Хертек идик септээр мастерскаяны иштиге от хааржаа хемчээлдиг 77 дөрбелчин наркотиктиг бүдүмелди хоойлуга удур садып-саарган. А ооң кады ажилдап турган эжи Олег Чүлдүм Б.Хертектин дилээ-биле оларга кым-даа шаптыктавас кылдыр мастерскаяны даштындан шоочалап, кем-херек үлгедир чорукка дузалашкан.

Наркотиктер саарылгазынга контроль талазы-биле албанының Тыва Республикада эргелелиниң ажилдакчылары

оперативтиг дилээшкин ажил-чорудулгазының үезинде үстүндө айыттыгана хамаатыларның кемниг херээн ол-ла хүнде илередип, кеземче херээн оттурган. Хавырыттыгана гашиштиң ниити деңзизи 1,273 килограмм болуп, онза улуг хемчээлге хамаарышкан.

2006 чылдың февраль 16-да Кызыл хоорай суду Байлаң-оол Хертекти 5,6 чылга, а Олег Чүлдүмнү 3 чылга хосталгазын казып, кеземчени ниити чурумнуг колонияга эрттирер кылдыр шииткен.

Наркотиктиг бүдүмелдер болбаазырадыр, садып-саарарының талазы-биле кем-херек үлгедиглери республикада чылдан чылче көвүдөп турарын сан-

чурагайлар бадыткап турар. Ооң кол чылдагааны — республиканың девискээринде өзүп турар черлик конопля чашланның арбынында болуп турар. Чазак-чагырга черлери, ямылар болгаш эргелелдер ону узуткаарының талазы-биле хемчеглерни доктаамал ап, чер-черлерге янзы-бүрү профилактиктиг ажилдарны организаптап турар. Наркотиктер садып-саарар чорукка удур демиселге хей-ниитиниң деми, күжү улуг салдарлыг болуп. Ынчангаш Наркотиктер саарылгазынга контроль талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели 3-60-50 дугаарлыг ажык телефонну тургускан. Наркотиктер-биле холбашкан кем-херектер дугайында бүгү дыңнадылганы эргелелдин ажилдакчылары хүлээп ап турар.

Капитан туттурган

Майның башкы байырлар хүннеринде Кызыл хоорайның № 2 эдип-чазаар колониязының капитан эрге-дужаалдыг ажилдакчызы хоойлу-дүрүмгө дүүшпес езу-биле наркотиктиг бүдүмел садып-саарып тура, туттурган.

Сөөлгү чылдарда наркомания аары база ооң-биле холбашкан хоойлу-дүрүм хажыдышкынар чылдан чылче көвүдөп турар. Ооң-биле холбаштыр хоойлу-дүрүм органның ажилдакчылары наркотиктерге удур демиселди улам күштелдирип, кеземчелиг болгаш профилактиктиг ажилдарны идепкейлиг чорудуп турар. Ынчалзажок хоойлудүрүмнү камгалаар ыдык хүлээлгелиг ажилдакчыларның аразында шак мындыг арын-нүүрүн, офицер эрге-дужаалын хирге борап турарлар бары хомуданчыг.

Тываның наркоконтроль эргелелинге Кызыл хоорайның № 2 эдип-чазаар колониясында

хоругдаттырганнарга наркотиктер садып-саарып турарының дугайында оперативтиг медээ кирген. Ук албан чери биле №2 колонияның ажилдакчыларының медээни хынап тодарадыр сорулга-биле чоруткан оперативтиг дилээшкин ажилдарының түнчелинде капитан К. хоругдал зоназынче наркотик кирип тура, туттурган. Ол дамырже кирип сыкыртыр кылдыр белеткээш, шилде кудуп каан 0,625 грамм деңзилиг наркотиктиг бүдүмелди ап чораан. Ук бүдүмелди шагдаа ажилдакчызынга ол-ла колонияда турар хоругдаттырган В. дамчытканы илерээн.

Баштайгы истелге херектээн В. биле капитан К. оларның сүлчээлежи алгаш, хоойлуга удур садып-саарылга чорудуп турга-

нын тодараткан. Херектээн В. хосталгаже үнүп турар аргалыын ажыглап, наркотиктер белеткеп алгаш, капитан К.-га дамчыдып турган. А ол бодунуң ээлчээнде ону хоругдаттырганнар аразында садып-саарып, тарадып турганы ол. Республиканың наркологтуг диспансериниң хыналдазы олар боттары база үр үениң дургузунда наркотиктер ажыглап турганын бадыткаан.

Амгы үеде капитан К. хоругдалда, а хамааты В.-ни катап колонияже эгиткен. Бо херекке хамаарыштыр истелгени Кызыл хоорайның прокуратуразы чорудуп турар.

Наркотиктер саарылгазынга контроль талазы-биле федералдыг албанының ТР-де эргелелиниң хей-ниити-биле харылзаа тудар бөлүү.

Тыва Республиканың алдарлыг тудугжузу Андрей Хүрбе.

Түмен Тактал чураан.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ

Шагаан-Арыг хоорайда чурттап турар бистиң ынак ачавыс, катывыс, кырган-ачавыс, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хостуг хүрешке спорт мастери Николай Ичинович МОНГУШ бөгүн май 23-те 55 харлап турар. Ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр дараазында одуругланы бараалгаттывыс:

Арат-чоннуң аразында ажил-иши хүндүткелдиг, Аныяк-өскөн — салгалдарга спортчу Ады үлегерлиг, Ажык сеткилдиг, чагыг-сөстүг ачавыска Аас-кежик, кадыкшылды күзедивис.

Өөнүң ишти, уруу, күдээзи, уйнуктарындан.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы сумузуунуң чагырыкчызы, бистиң күдээвис, честевис, өөнүң иштинин быжыг чөлөнгижи Николай Дамдынчопович МОНГУШУНУ май 28-те 55 харлаан юбилейи-биле аас-кежикти, ажил-ижинге чедиш-киннерни, өртемчөйө бүгү-ле чараш чүүлдерни күзөп, амыдыралдың моондактарына тура дүшпейн, аас-кежик, буян-чол дээш, улам-на чүткүлдүг болурун күзөп тур бис.

Өөнүң ишти, оолдары, чуржулары.

Оюмаа Сарыгларовна БАЛДАҢ-ООЛДУҢ адынга 1997 чылдың апрель 1-де Президентиниң № 587 дугаарлыг доктаалы-биле Сүт-Хөл кожуунуң департаментиниң тывысканы 921-708 дугаарлыг «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

***

Шекпээр ортумак школазының 2004 чылда **Артыш Дандар-оолович ООРЖАКТЫҢ** адынга тывысканы Б сериялыг № 1256070 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

***

2004 чылдың июнь 16-да **Аян Валерьевич ХОМУШКУНУҢ** адынга тывыскан Ак-Довурак хоорайның № 1 ортумак школазының тывысканы № 1253261 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы ортумак школазын 1997 чылда дооскан **Белек Каң-ооловна ОНДАРНЫҢ** адынга тывыскан А сериялыг 0089194 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ИЗИГ-СУГ аржааны

Тываның чөөн чүгүндө Үш-Белдир болгаш Тарыс аржааннары Тывада турар болгаш чоок кавыда регионнарның чонунуң дыштаныр база кадыын быжыглаар булуңнарының төптери апарган. Ол аржааннар Моол Арат Республика-биле кызыгаарлажып чыдар. Дыштанып азы эмнедир дээн чон чүгле агаар-биле аргыжар. Ол аржааннар чон янзы-бүрү бүдүмелдерлиг изиг суглары-биле эмне-нир.

Ол ышкаш үстүндө айытканым аржааннарга хамаарыштыр Тожу кожуунуң девискээринде Изиг-Суг (Чойган) аржааны Тожу чо-

нуң база ивижилерниң дыштанып, кадыын быжыглап алыр ынак чериниң бирээзи.

Аржааннарга нерв, хан-дамыр, ижин-баар, карак, кеш болгаш өске-даа аарыгларга дузалаар. Тожуноң чону аржааннарда аът-хөлдү, чарыларны база агаар-биле вертолеттуң дузазын ажыглап келгеннер. Чогум ивижилер Изиг-Сугга дыштанып, эмнедиринге орукка хей үе-шак чарыг-давастар, турлаандан чарылыг үнгеш, хүннээш, чеде бээрлер.

Тывалар шаг-шаандан тура,

мал азырап, өстүрүп, ооң продукциязын аш-чемге хереглеп, амыдыралын үспейн, салгалын чуртун уламчылаар кылдыр өстүрүп келген болгай. Көшкүн амыдыралдыг Тожу кожуунуң ивижилериниң буруул баштыглары салгалын Изиг-Суг аржаанынга чалбарып, дыштанып, эмненип чоруурун чагып келгенин чон чугаалажып турар. Ында чүгле Тожу кожуунуң чону дыштанып, эмненип турар дээр болза, шынга дүүшпейн баар. Аржаанда Красноярск крайыны, Иркутск облазы-

нын, Бурят республикадан, Моол чуртунуң хамаатылары дыштанып, эмнедип турарлар.

Дыштанып, эмнедип турган ивижилерниң чугаазындан алырга, Чойган аржааны ийи дагдан баткан хемнерниң белдири болгаш даг аразы черде турарын, агаар-бойдузунуң арын, ында бүгү-ле чүве дыштанган чонга таарымчалыг байдалды тургузуп турар. «Изиг-Суг аржаанынга кирип, дыштанып, эмнедип алган кижичи он, чээрби хар аныяксып каар» деп, ивижи Саглы Чоргаадай чугаалаар

чүве. Аржаанның янзы-бүрү бүдүмелдерден бүткен изиг суглары кижиниң мага-бодунда чыпшына берген «өлүмнүг бүдүмелдерни» чок кылып кааптарга, кижиниң мага-боду чаа байдалга тургустунуп, аныяксып келири магаданчыг.

Тожуноң Чазылар, Ий, Адыр-Кежиг сумуларының ивижилери ол аржаанга чылдың-на дыштанырлар. Ынчангаш республиканың аржааннары-биле холбаалыг удуртур-баштаар албан черлери, кожуун, суму чагыргалары Изиг-Суг аржаанын республиканың чурттакчы чонунга садып-сайгарарын чедип алыры күзөңчиг.

Михаил ОНДАР.

Тожу кожуун.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредитге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлгүлү килдистер — 1-17-09.

Солун келбей барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9597. Чагыг 53.

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.